STALIN IN SPANJE

DE AS 150

de AS

anarchistisch tijdschrift

33ste jaargang, nummer 150, zomer 2005.
De AS verschijnt in vier afleveringen per jaar en is een uitgave van Stichting De AS, Moerkapelle.
ISSN-nummer 0920-3257.
Bestelling: door storting op postgiro 4460315 van de AS te Moerkapelle.
Jaarabonnement: 16,90 euro; buiten Nederland 22 euro.
Druk: BGS, Schiedam.
Zetwerk: Stichting Rode Emma, Amsterdam.
Adreswijzigingen: bij voorkeur per briefkaart, of per giro (verbeter het adres op de kaart) graag met vermelding van de postcode.
Nieuwe abonnementen: gaan in met het eerste nummer van de jaargang, tenzij anders aangegeven bij bestelling. Zonder opzegging worden abonnementen verlengd.
Adres: postbus 43, 2750 AA Moerkapelle; wimdelobel@planet.nl
Redactie: Marius de Geus, Jaap van der Laan, Wim de Lobel, Hans Ramaer.
Redactieraad: André Bons, Arie Hazekamp, Thom Holterman, Rudolf de Jong, P'tje Lanser, Bas Moreel, André de Raaij, Martin Smit, Siebe Thissen, Rymke Wiersma, Hanneke Willemse.
Verder werkte mee: Dick de Winter.
Publicatie van een bijdrage impliceert niet dat daarin of daardoor redactionele standpunten worden weergegeven.
E-mail: deasnl@yahoo.com
Internet: http://www.geocities.com/deasnl
Bestellingen: wimdelobel@planet.nl

REDACTIONEEL

***De AS 150 is een nummer waarin de onthullingen van Walter Krivitsky over Stalins rol in de Spaanse burgeroorlog (1936-1939) centraal staan. Krivitsky was een hoge functionaris van de GPOe, de Sovjet-Russische inlichtingendienst, die vanuit Den Haag opereerde. Eind 1937 brak hij met de Sovjet-Unie en begon te praten. Dit resulteerde uiteindelijk in zijn memoires* I was Stalin's Agent, *die in 1940 door Allert de Lange, Amsterdam, in het Duits en in het Nederlands werden uitgebracht:* Dat heb ik gezien!**

Het boek van Krivitsky – die in 1941 waarschijnlijk vermoord werd in New York – raakte in de vergetelheid. Pas zo'n halve eeuw later werden zijn onthullingen weer opgerakeld door Igor Cornelissen, die een intrigerende studie schreef over de vooroorlogse Sovjet-Russische spionnen. Ook Krivitsky werd nu weer herdrukt in het Duits door de anarchistische uitgeverij Trotzdem in Grafenau.

In deze AS publiceren we een herziene versie van het derde hoofdstuk ('Stalins hand in Spanje') van Krivitsky's boek. Niet omdat wat hij zegt over de communistische operaties in Spanje zoveel decennia nadien opzien baart. Veel van zijn onthullingen is sindsdien bevestigd door latere historici, maar zoals Hanneke Willemse in haar begeleidende artikel in dit nummer opmerkt, veel is ook uit zijn duim gezogen. Maar een flinke dosis moed kan Krivitsky (die kort wordt ingeleid door Dick de Winter) niet ontzegd worden. (Hans Ramaer)

DE LANGE ARM VAN STALIN

De onthullingen van Walter Krivitsky

Dick de Winter

Op 11 februari 1941 werd op een kamer van hotel Bellevue in New York een dode man gevonden. Het was Walter G. Krivitsky, 42 jaar oud. Hij had een hoge functie bekleed binnen de buitenlandse afdeling van de Sovjet-Russische inlichtingendienst, de GPOe, en was voormalig chef van de West-Europese tak van de militaire inlichtingendienst van het Rode Leger, de GROe. Krivitsky was naar New York gekomen om te spreken met Martin Dies die onderzoek deed naar on-Amerikaanse activiteiten. Er werden afscheidsbrieven gevonden, aantoonbaar in Krivitsky's handschrift. Naast hem lag een revolver waarmee een kogel was afgevuurd die de rechterslaap was binnengedrongen. De conclusie van de politie: zelfmoord. Die werd in deze mening gesterkt door het feit dat de deur van binnenuit afgesloten was geweest. Het hotelpersoneel verklaarde geen personen gezien te hebben die naar de vijfde etage waren gegaan. Volgens de advocaat van Krivitsky had deze zelf vele malen verklaard: "Als men mij ooit dood zou aantreffen en het zou er uit zien als een ongeluk of zelfmoord, geloof het dan niet. Ze zitten achter me aan. Ze hebben het al eerder geprobeerd."

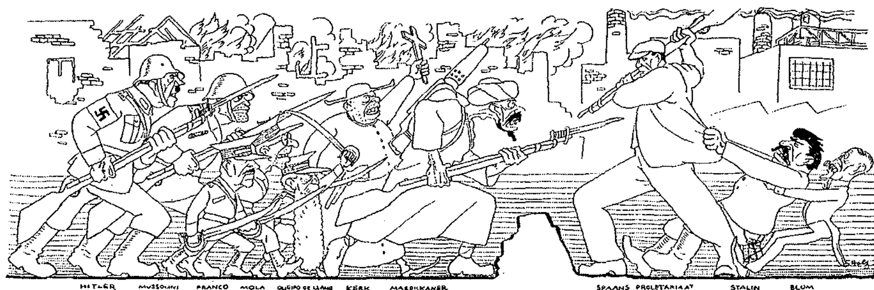
Walter Krivitsky, zijn echte naam was Samuel Ginsberg, was in het Poolse Galicië in de stad Podvolotsjisk geboren en had als Russisch agent voor de Tweede Wereldoorlog vanuit Nederland geopereerd. Als de Oostenrijkse antiquair Herr Doktor Martin Lessner werkte hij vanaf het adres Celebesstraat 32 in Den Haag. De kunsthandel die hij daar dreef, was een uitstekende dekmantel voor zijn spionageactiviteiten. Nederland bleek een zeer geschikte uitvalsbasis voor spionage die vooral op Groot-Brittannië gericht was. Krivitsky werkte ook in Amsterdam en Parijs en ontwikkelde zich tot een belangrijke sovjetagent. Een van zijn grootste successen boekte hij toen hij erin slaagde de Japanse berichtencode te breken. Tot 1936 kon Krivitsky eigen helpers rekruteren zonder dat Moskou hinderlijk tussenbeide kwam. Een van zijn assistenten was Hans Brusse, de avontuurlijke zoon van de bekende uitgever W.L. Brusse, die weer geholpen werd door zijn zwager, de kunstschilder Jan Jongert. Als toegewijde hulp zouden Hans Brusse en zijn vrouw Noor Jongert, op wie Krivitsky zeer gesteld was, alles doen wat Moskou hen zou opdragen.

Krivitskys jeugdvriend Ignace Reiss, zijn echte naam was Ignace S. Poretsky, bleek net als hij een uiterst intelligente en bekwame sovjetagent van zowel de GROe als de GPOe. Reiss was net als Krivitsky in dezelfde stad in Polen opgegroeid. De jarenlange gezamenlijke samenwerking had tussen hen een innige vriendschapsband gesmeed. Zij hadden geen geheimen voor elkaar. Toen in 1936 in de Sovjet-Unie de zuiveringen (de Moskouse processen) en de massaterreur begonnen, zuiverde Stalin ook zijn diplomatieke dienst en de organisaties die hem van geheime inlichtingen voorzagen. Tientallen Russische agenten die in het buitenland werkten werden in die periode teruggeroepen en doodgeschoten.

In 1936 had Ignace Reiss al geprobeerd

Krivitsky over te halen te breken met Moskou. Krivitsky had één argument om het niet te doen: de Spaanse burgeroorlog. In Spanje vond een sociale revolutie plaats. Een socialistisch Spanje, zo meende Krivitsky, zou de Sovjet-Unie uit zijn isolement kunnen halen. Het zou wellicht het einde betekenen van Stalin en diens terreur. Het was, betoogde Krivitsky, beter voor de revolutie van Spanje te werken dan een loos gebaar te maken uit solidariteit met de tijdens de zuiveringen vermoorde Zinovjev en Kamenev. In de zomer van 1936 had Reiss zich nog door zijn vriend laten overtuigen. Maar toen zijn vrouw uit Moskou terugkwam, besloot hij te breken met het in de grond van de zaak totalitaire regiem dat in veel opzichten vergeleken kon worden met fascistische dictaturen. Slechts in schijn was er sprake van democratie en van een democratische grondwet. Ignace Reiss hoopte dat zijn vriend samen met hem de definitieve stap zou zetten. Maar Krivitsky stelde zijn beslissing steeds uit. Reiss diende zijn ontslagbrief in en zocht hulp bij de Revolutionair Socialistische Arbeiders Partij (RSAP) van Sneevliet. Vanaf dat moment was ook Krivitsky verdacht. Toen deze weigerde behulpzaam te zijn bij de liquidatie van Ignace Reiss, wist hij dat hij van nu af aan slechts de keuze had tussen een kogel in de Loebjanka(gevangenis) van Stalins officiële beulen en buiten Rusland een kogel van Stalins sluipmoordenaars. Uiteindelijk besloot Krivitsky niet naar de Sovjet-Unie terug te keren. Hij zocht nog wel in Parijs contact met zijn vertrouwde assistent Hans Brusse. Die mocht alleen met hem contact opnemen als ook hij wilde breken. Toen ze elkaar ontmoetten, bleek dat niet het geval. Met enige moeite wist hij na een wilde taxirit Brusse van zich af te schudden. Kort daarop stelde hij zich onder bescherming van de Franse politie. Hij kreeg asiel. Krivitsky kwam Hans Brusse nog een keer tegen op een perron. Met een inspecteur die tevens met de bewaking van zijn gezin was belast, wist hij op het nippertje een aanslag te verijdelen.

Uit Frankrijk vertrok Krivitsky naar de Verenigde Staten waar hij in samenwerking met een journalist in de *Saturday Evening Post* de geruchtmakende artikelenreeks over de achtergronden van Stalins politiek publiceerde. Later wer-

den zijn memoires gebundeld in het boek *Dat heb ik gezien (Ich war in Stalins Dienst)*. Krivitsky was de eerste die aantoonde dat Stalin met de ogenschijnlijke aartsvijand Hitler een verdrag wilde sluiten, het latere Hitler-Stalin Pact. Begin 1941, kort voor zijn dood, ontving Krivitsky de boodschap van een vroegere medewerker dat zijn oude Hollandse assistent Hans Brusse in New York was gesignaleerd. Niet lang daarna werd Walter Krivitsky dood op zijn hotelkamer gevonden.

Na de Tweede Wereldoorlog wilde de Binnenlandse Veiligheids Dienst (BVD) onder de naam 'Operatie Antiek' mede op grond van Krivitsky's boek uitzoeken wat er van de communistische netwerken in Nederland was overgebleven. Een BVD-er bezocht daartoe Jan Jongert, de vroegere hulp van Hans Brusse. Hij wist een goed contact met de kunstschilder op te bouwen. Na twee jaar vertelde deze hem dat het inderdaad Hans Brusse was geweest die zijn voormalige chef Krivitsky had vermoord. Dat Hans Brusse een handige slotenmaker was, zal er vast toe hebben bijgedragen dat de New Yorkse politie die de deur aan de binnenkant gesloten vond, zelfmoord concludeerde. Stalins lange arm had weer eens ver gereikt.
Van Hans Brusse en zijn vrouw Noor Jongert is verder nooit meer iets vernomen. Het kan zijn dat ze op last van Stalin vermoord zijn, het kan ook zijn dat ze een andere identiteit aangemeten hebben gekregen en zo verder hebben geleefd. Zelf hebben ze hun familie op het hart gedrukt nooit naar hen op zoek te gaan. Bij de moeder van Hans Brusse werd na de oorlog nog wel een raadselachtig kaartje in de bus gestopt (zonder postzegel) met daarop de woorden: "We zitten in een ver land."

LITERATUUR

Igor Cornelissen, *De GPOe op de Overtoom. Spionnen voor Moskou 1920-1940*; Van Gennep, Amsterdam 1989. - Elisabeth K. Poretsky, *Our own people. A Memoir of 'Ignace Reiss' and His Friends*; Oxford University Press, London 1969. - W.G. Krivitsky, *Dat heb ik gezien!*; Allert de Lange, Amsterdam 1940. - H. Sneevliet 'Aanvullingen en Kanttekeningen voor en na 17 juli 1937', in: *De Rode October* (maandschrift van de RSAP), augustus 1938. - OVT (Geschiedenisprogramma van de VPRO), 27 december 1998.

NOGMAALS OPGESLOTEN

De tekening op het omslag van het *Elfde Jaarboek Anarchisme/De AS* 148-149 is van Agostin Ibarrola en toont gevangenen in Burgos. Ibarrola zat er in de jaren zestig een langdurige gevangenisstraf uit vanwege zijn verzet tegen Franco. De tekening is ontleend aan de door Van Ditmar (Amsterdam) in 1964 uitgebrachte uitgave, waarin behalve het werk van Ibarrola tevens poëzie van Marcos Ana en Vidal de Nicolas is opgenomen.
In hetzelfde nummer zijn in het artikel van Rudolf de Jong twee fouten geslopen. Op pagina 12-13 moet gelezen worden: "Eén die de ontsnapping lukte, na veertien jaar en achttien vergeefse pogingen, was de anarchist Clément Duval, die zijn ervaringen ook te boek heeft gesteld." Op pagina 14 tweede kolom wordt gesproken van de IAMB; dit moet zijn: de internationale antimilitaristische beweging. De IAMB was het bureau van de vereniging IAMV (Internationale Anti Militaristische Vereniging). Ook is helaas in de inhoudsopgave het artikel van André de Raaij, te vinden op pag. 23-27, weggevallen.

DE 'HELPENDE HAND' VAN DE SOVJETS

Communisten in Spanje (1936-1939)

Hanneke Willemse

1

"Ze heetten communisten maar voor mij waren het fascisten, want de muilezels die het collectief bezat moesten worden teruggegeven aan de vroegere eigenaars. En grondbezit van de collectieven moesten we ook weer teruggegeven. Bovendien maakten ze er gebruik van dat alleen maar oudjes in het dorp aanwezig waren, want alle jongeren waren toen naar het front. (...) De helft van de collectieven werd door de communisten vernietigd en de andere helft door Franco." "De communisten - dat waren geen communisten, dat waren de wegbereiders voor het fascisme." Het is augustus 1937 waarover deze mensen praten, toen gewapende republikeinse troepen de dorpen en stadjes van Aragón binnen vielen. De divisie 'Karl Marx' maakte de sociale revolutie ongedaan met wapens en kanonnen. Ze zetten de leden van het door het dorp gekozen revolutionaire comité gevangen onderin het gemeentehuis en plaatsten communistisch gezinden in de gemeenteraad.

De jacht op de anarchistische activisten wordt ingezet. Velen belanden in het gevang, maar sommigen zijn slim en snel genoeg om op tijd de benen te nemen. Ze kennen het gebied en vanaf de heuvels kijken ze toe hoe de communistische divisie in het dorp huishoudt en hoe ze alles dat zij met de revolutie tot stand hebben gebracht met de grond gelijk maken en hoe ze het dorp terugwerpen naar de verleden tijd. Het bezit gaat naar de rijken, de macht in het dorp naar de rechtsen (die zich niet schamen om zich voor deze gelegenheid 'jong socialisten' te noemen, leden van de 'nieuwe' UGT.)

Talloos zijn dit soort getuigenissen van anarcho-syndicalisten, zowel op het platteland als in de steden, die niet in handen van fascisten zijn gevallen. Niet alleen in Aragón. Het jaar 1937 is ook niet het begin van het vernietigen door de communisten van de sociale revolutie.[1] Het gaat aanvankelijk geleidelijk aan.

Als in juli 1936 generaals in het Republikeinse Spanje de macht willen overnemen, stuiten zij op een hevig verzet van al dan niet bewapende mannen en vrouwen. Zonder slag of stoot gaat deze staatsgreep, die bijna drie jaar gaat duren, zeker niet. De fascisten hebben niet gerekend op zoveel verzet van de Republikeinen, van met name anarchisten, leden van de POUM en links-radicale socialisten. Die binden niet alleen de strijd aan tegen de fascistische opstandelingen, maar stellen een nieuwe maatschappij in het vooruitzicht van vrijheid, gelijkheid en broeder- en zusterschap, solidariteit. Hun verzet tegen het fascisme bestaat er uit deze nieuwe wereld direct in praktijk te brengen. Een sociale revolutie, als hun meest duidelijke antwoord, in de strijd tegen het fascisme.

Franco en de andere opstandige rechtse generaals weten zich in 1936 verzekerd van de steun van Hitler-Duitsland en Mussolini-Italië, de Republikeinen kijken reikhalzend uit naar steun van de andere, democratische, Europese mogendheden, zoals Frankrijk en Enge-

land. Dit blijkt vergeefs als deze landen een non-interventieverdrag sluiten. Niet ingrijpen in Spanje, in een zo ontvlambaar Europa, is hun motto.
De Sovjet-Unie van Stalin ontduikt dit pact echter op slinkse manier, wat de anarchistische sociale revolutie op de tocht zal gaan zetten en de Spaanse schatkist de bodem zal laten zien. Stalin wil namelijk iets terug voor zijn steun. Geleidelijk aan krijgt hij te pakken wat hij wenst: goud en macht.

2

Vanaf september zendt de Sovjet-Unie hulpgoederen en militaire adviseurs naar Republikeins Spanje. Ook wapens, maar dat is dan nog zeer geheim. Tevens roept Stalin internationaal op om vrijwilligers te sturen naar de Republiek. Communistische partijen uit de verschillende landen worden geacht hun rekruten te controleren en registers aan te leggen. De vrijwilligers dienen 'zuiver op de graat' te zijn, geen anticommunistische opvattingen te hebben. De militaire adviseurs van de Sovjet-Unie zullen de strijders in Spanje verder begeleiden en trainen. (Anarchisten gaan niet voor niets op eigen houtje het fascisme bevechten.)
Wapenleveranties en vliegtuigen worden de Spaanse Republiek in het vooruitzicht gesteld. Maar alles kost geld, ook de hulp van een communistisch land als de Sovjet Unie. De wapens en vliegtuigen moeten bovendien omzichtig worden besteld en geleverd. Een groot deel van de Spaanse goudvoorraad zal er aan moeten geloven om die communistische hulp te verkrijgen.
En daar wordt stevig mee gesjoemeld. Een voorbeeld: Stalin verhandelt de wapens voor een prijs van verscheidene miljoenen dollars. Hij halveert de wisselkoers van de roebel voor de dollar. De Republiek betaalt met de goudreserves in dollarprijzen; de wapens en vliegtuigen kosten haar dus twee keer zoveel. Voor twee vliegtuigen steelt Stalin zo meer dan 50 miljoen dollars.
De vliegtuigen zijn vaak afdankertjes van andere maatschappijen en ook veel van het wapentuig is verouderd of werkt niet. Dus worden ook nieuwe gevechtstoestellen besteld. Onder meer - door bemiddeling van de Sovjet-Unie - wordt bij Fokker een order geplaatst voor nieuw te bouwen vliegtuigen. De Spaanse Republikeinen betalen voor de productielijn. Ondanks een snellere productie lukt het niet om alle bestelde vliegtuigen af te leveren voor het einde van de oorlog (1 april 1939). De productiekosten voor de hele bestelling zijn betaald, maar er zijn slechts zes toestellen afgeleverd. De overige zestien worden aan de KLM verkocht. Driedubbele winst voor Fokker. Na de Tweede Wereldoorlog komt de zaak aan het licht en Fokker moet Spanje geld teruggeven. Eindelijk gerechtigheid denken we, maar helaas gaat dit geld naar Franco.
Zo zijn nog vele voorbeelden te noemen waar Krivitsky dieper op in gaat.[2]
Soms worden scheepsladingen door Spaanse fascisten onderschept, ook gebeurt het dat ze doorverkocht worden aan de Nationalisten van Franco en de zijnen. Een scheepslading vliegtuigen mag van Stalin niet in Barcelona worden uitgeladen omdat de anarchisten die wel eens in handen zouden kunnen krijgen! Doorgestuurd naar Alicante treft het schip een grote vloot oorlogsschepen van de Nationalisten, kan er niet aanlanden en zwalkt dagenlang op zee rond, met gevaar voor bombardementen en het leven van de bemanning.[3]

3

De schatkist van Stalin raakt door het Spaanse avontuur goed gespekt. De Republikeinen betalen duur voor de Sovjethulp. Volgens Krivitsky zouden alle kisten goud uit de Spaanse schatkist die in Odessa lagen opgestapeld voor vervoer naar de Russische staatsruif, naast elkaar op het Rode Plein gelegd, het hele plein kunnen bedekken.[4] Enigszins overdreven, want in werkelijkheid zouden ze een pleintje van 48,2 m bij 21,62 m kunnen bedekken. Nog niet min, dit goud geplaveide pleintje! Maar pas op met Krivitsky. Hij weet zaken aan te dikken - of af te slanken - afhankelijk van zijn wens om al dan niet erkend te worden als Sovjetspion.

Ook de macht van de Sovjet-Unie breidt zich uit. Dat was een deel van de onderhandelingen voor het verkrijgen van de 'hulp'. Bijvoorbeeld via de militaire adviseurs die de Internationale Brigades van vrijwilligers 'instrueren', lees indoctrineren. De frontsoldaten ontvangen communistische kranten die door de adviseur uitgelegd worden. Discussies zijn goed, maar andersdenkenden niet gewenst.[5] Wapens gaan voornamelijk naar de fronten die gelijkgestemd zijn, dat wil zeggen niet vijandig tegen de communisten. Het Aragónfront aan de Ebro, waar de bekende anarchist Durruti en zijn medestrijders en (schaarse) -strijdsters vergeefs op wapens wachten, is een bekend voorbeeld. Ze liggen daar maar te liggen. Overwegend zijn deze vrijwilligers anarchisten en mensen van de POUM.[6]

Sluipend is de machtsovername binnen deze milities door de hulp van de Sovjet-Unie. "Jullie de wapens, maar dan moet je wel het leger moderniseren. Iedereen moet een uniform aan, exerceren en iedereen krijgt soldij." Een slimme zet om verdeeldheid te zaaien. Veel militiemannen immers weigeren om oefeningen te doen op bevel. Bevel accepteren ze niet, een uniform is niet gewenst en ze zijn bovendien al maanden aan het front, oefenen hoeven ze niet meer.

Daarnaast is in veel gebieden het geld afgeschaft. De soldaten krijgen hun maaltijden als dank voor hun strijd en in hun vrije tijd werken de vechters mee met de boeren op het land. Nu wordt dat anders: ineens zijn ze rijk omdat ze soldij kunnen uitgeven, terwijl niemand anders in de dorpen geld heeft te besteden. Dat geeft scheve blikken. Maar ook minder subtiel gaan de communisten te werk. Stap voor stap weten ze invloed in hogere politieke sferen af te dwingen.

Het is natuurlijk nooit koek en ei geweest tussen communisten en anarchisten. Een centraal gezag van bovenaf gedicteerd gaat niet hand in hand met een democratie van onderop. Maar er zijn zo weinig communisten aan het begin van de Burgeroorlog en zo veel anarcho-syndicalisten dat een discussie de moeite niet loont.

Door de inmenging van de Sovjet-hulp in Spanje, keren de kaarten langzaam maar zeker. Langzaam, want "Stalin hielp de Spaanse Republiek niet om een snelle overwinning te behalen maar om deze oorlog zo veel mogelijk te rekken, zodat het voor Hitler een kostbare onderneming werd", meent de Spanjedeskundige Paul Preston. De communistische revolutietheorie, een rechtvaardiging voor het gedrag van de Komintern, luidt als volgt: Spanje is nog niet rijp voor een revolutie, want het is een overwegend agrarische maatschappij. Eerst moet zich een sterke middenklas-

se ontwikkelen waarbij een proletariaat zal ontstaan. Pas dan kan een revolutie van de arbeiders een kans van slagen hebben. Vooral socialisten, republikeinen en communisten zijn van mening dat het fascisme eerst verslagen moet worden voordat er sprake kan zijn van een proletarische revolutie. In deze visie is de Burgeroorlog een strijd tussen de democratische Republiek en het fascisme en hinderen de revolutionairen een mogelijke alliantie met de westerse democratieën. Ze bieden zo juist het hoofd aan een pact van Hitler met rechts en verhinderen een grote proletarische revolutie.[7]

Anarchisten en POUM-revolutionairen menen echter dat de sociale revolutie zelf een wapen was in de strijd tegen het fascisme. Die zien de stalinisten dan ook als een vijand en hun toenemende kracht als een gevaar voor de revolutie en voor de strijd tegen het fascisme.[8] En daarin blijken ze gelijk te gaan krijgen.

4

Vanaf begin september 1936 worden al pogingen gedaan door Russische diplomaten, in samenwerking met de Catalaanse communistische partij *Partido Socialista Unificat de Catalunya* (PSUC), om een vinger in de pap te krijgen in de regionale politiek. Samenwerking zoeken en krijgen ze met en van socialistische jongeren en even later laten ook ouderen zich niet onbetuigd. Aansluiting met deze PSUC zoeken vooral kleine middenstanders en kleine grondbezitters, die hun bezit bedreigd zien door de onteigeningen die de anarchisten voorstaan. De communistische partij krijgt een stevige voet aan de grond in de politieke arena in deze regio.

Catalonië is echter altijd een bolwerk van anarchisten geweest en is dat nog steeds. Dit willen ze zo houden. Het is voor de anarcho-syndicalisten van de CNT in deze regio - ze zien het dreigende gevaar - een van de belangrijkste redenen om eind september deel te nemen aan de Catalaanse regering.[9]

Ook landelijk dreigt de Sovjet Unie in ruil voor haar 'steun' meer in de melk te brokkelen te krijgen. De CNT wil zicht op de handelingen van de stalinisten en controle over distributie van de aangevoerde wapens. Ze vaardigen daarom vier ministers af naar de centrale regering in Madrid. De macht van de communisten moet geremd en getemd worden.

Moskou stelt iets anders voor. Stalin oefent druk uit op de Spaanse socialistische premier Caballero - op dat moment telt de regering twee communistische ministers - om samen met de communisten één partij te vormen. Caballero verzet zich tegen dit samengaan van socialisten en communisten, hetgeen hem duur komt te staan. Na een campagne van zwartmakerij als zou hij de Republikeinen schade toebrengen, worden begin 1937 de portretten van de 'Spaanse Lenin' - zoals hij door communisten wordt genoemd - uit hun lokalen en van hun wanden verwijderd. Caballero wordt ook binnen de eigen partij een zondebok na een gevoelige oorlogsnederlaag in Zuid-Spanje en raakt politiek steeds meer geïsoleerd. Hij mag (of moet) nog even aanblijven.

Intussen zijn communisten ook op andere gebieden actief tegen andersdenkenden dan zij. Niet alleen fascisten, maar ook en vooral anarchisten en leden van de POUM zijn het doelwit. Clandestien en dus geheim nog, dit zal later anders worden. Eén geval komt boven tafel, nadat in Madrid in de Verdedigingsraad van de Republiek in de-

cember 1936 de communisten steeds meer touwtjes in handen krijgen. Het communistische raadslid van Openbare orde arresteert een neef van de staatssecretaris van Justitie. Zeventig dagen is die onvindbaar en een speciaal gezant van het gevangeniswezen wordt aan het werk gezet om de verblijfplaats van de jongen te achterhalen. Die wordt gevonden in een van de geheime, niet-officiële gevangenissen van de communisten. Dit bericht haalt de pers. Honderden andere revolutionairen zijn inmiddels ook in dit soort gevangenissen ondergebracht. De beroering in de kranten wekt hevige publieke verontwaardiging. De speciaal gezant wordt nader ondervraagd en blijkt dat hij ook gevangenen ronselt om geld voor de communistische partij te werven.[10] Dit is een incident dat de openbaarheid haalt, inmiddels weten we van veel meer voorvallen. Zoals bijvoorbeeld het Ursulinnenklooster in Valencia. Dit is een gevangenis met tweehonderd Republikeinen en anti-stalinisten en wordt het Dachau van republikeins Spanje genoemd. Want het wordt tot 'ceka' omgevormd. Het kerkhofje is men juist bezig uit te ruimen; de communisten laten het werk voor wat het is. In de kisten halfverrotte kadavers of zojuist gestorvenen worden lastige gevangenen opgesloten. Sommigen worden dagenlang aan de voeten opgehangen, anderen in nauwe kasten opgesloten met een ademgaatje, soms met ook een verblindende lamp, of gehurkt in een vierkante kist, met een rantsoen van zeepwater.[11]

5

Geen incident is het meer te noemen als op 3 mei 1937 eenheden van de stormtroepen ter verdediging van de Republiek, *Guardias de Asalto*, op communistisch bevel de telefooncentrale in Barcelona binnenvallen. In deze stad zijn evenals in andere grote steden de communicatienetwerken onder controle van arbeidersraden gesteld. De telefooncentrale in Barcelona wordt voornamelijk beheerd door arbeiders van de CNT en - in minder groot aantal - van de socialistische vakbond UGT.

Republikeinen tegen anarchisten - allemaal voorstanders van de Republiek - lijkt de onderlinge absurde strijd, communisten tegen anarchisten is de werkelijkheid. De anarchistische arbeiders verzetten zich tegen een overname van de telefoonmaatschappij en schermutselingen en schotenwisselingen vinden plaats. Hoort zegt het voort - en binnen een mum van tijd komen solidaire anarchistische arbeiders de telefoonmensen te hulp. CNT-leden die ook niet van gisteren zijn eisen wapens om hun *compañeros* van de centrale en ook andere bedrijven tegen dergelijke aanvallen te beschermen. Drie dagen lang beheerst de strijd tussen de gewapende troepen enerzijds en de anarchisten en POUM-leden anderzijds - met barricades en al - het straatbeeld. Een algehele werkstaking ondersteunt de strijders tegen de stormtroepen. De minister van Binnenlandse zaken van de deelregering van Catalonië kiest de zijde van de communisten en ook bemiddelende anarchistische ministers proberen het conflict te sussen en keren zich tegen de CNT-ers die de telefooncentrale willen beschermen. Een verloren strijd, die voor het verloop van de revolutie en de burgeroorlog vergaande gevolgen zal hebben.[12]

Ondanks instructies van Moskou weigerde Caballero eerder om de POUM te verbieden. Als hij op 15 mei gedwongen wordt om af te treden en opge-

volgd wordt door de manipuleerbare Juan Negrín, keert het tij ten gunste van de Sovjet-Unie. Negrín verbiedt de POUM en een jacht op de leden volgt. Tweehonderd van hen met inbegrip van het uitvoerend comité worden opgepakt, in gevangenissen gezet en het is geen uitzondering als zij 'op de vlucht' worden doodgeschoten, vermoord door communistische brigades. Andres Nin, hun parlementslid, wordt ontvoerd en nooit meer gezien. Hij blijkt gemarteld en vermoord.[13] Hij is geen uitzondering. Nadat de POUM zogoed als gevangen en verdwenen is - hun radiostation en hun krant *La Batalla* verboden - is het de beurt aan de anarchisten.

Twee Italiaanse anarchistische filosofen worden ontvoerd en doodgeschoten, omdat Carlo Berneri in zijn krant *Guerra di clase* had geschreven: "Vandaag vechten we tegen Burgos, morgen moeten we tegen Moskou vechten om onze vrijheden te beschermen." Jonge anarchisten in Barcelona worden opgepakt en naar communistische kazernes gebracht. Twee van hen worden bij toeval gevonden en blijken gemarteld, verminkt en vermoord.[14] In Tortosa worden twintig CNT-gevangenen uit hun cel gehaald en afgeslacht.

De jongerenbeweging van de CNT in Barcelona is als eerste aan de beurt, maar na de meigebeurtenissen worden de anarchisten in het hele land gevolgd, achtervolgd, opgejaagd, gevangengezet of vermoord. Natuurlijk gaat de strijd ook om de macht. Vanuit Catalonië trekken communistische divisies Aragón binnen. Zij openen de aanval op collectieven en collectivisten, gepland en wel doordacht, met wapens en met tanks en hun eigen legerleiders.[15] Een republikeinse bezettingsmacht binnen Republikeins Spanje; die had tegen Franco kunnen strijden in plaats van tegen anarchistische mederepublikeinen.

De autonome deelregering, de Raad van Aragón wordt ontbonden en de leden vervolgd en gearresteerd, bezit gaat terug naar de vroegere eigenaars. Hetzelfde lot staat de revolutionaire raden in de dorpen te wachten, het collectieve bezit en de actieve leden van de CNT. Degenen die er toe in staat zijn nemen de benen: de militaire overmacht is te groot om lang verzet te kunnen bieden. Bovendien zijn de meeste strijdbare jonge mannen met hun wapens, waarvan er toch al niet veel zijn, aan het front. De sociale revolutie lijkt verloren, dankzij het ingrijpen van communisten. Natuurlijk worden nieuwe collectieven opgericht zodra de troepen hun hielen hebben gelicht. Met een geestdrift die beduidend minder is nu de revolutie een verloren zaak lijkt.

Ook in Madrid nemen de communisten het heft in handen. Ze strijden tegen het fascisme, anarchisten strijden mee, maar nu niet langer als militiemannen maar als legersoldaten. De internationale brigades worden naar huis gestuurd. De laatste machtshandelingen van de centrale regering, eerst nog in Madrid en later in Valencia, duiden op het gekonkel en de machtsovername van de communistische partij.[16] Verdeeldheid regeert totdat Franco en de zijnen terrein veroveren en de macht overnemen. Onder meer dankzij de stalinisten, die van Spanje net zoals Hitler en Mussolini een proeftuin maken voor de Tweede Wereldoorlog, wordt dit ze vergemakkelijkt.

6

Krivitsky speelde mee in deze proeftuin en legde er getuigenis van af. Of zijn handen hierdoor schoner geworden

zijn? Misschien werd even zijn geweten wat zuiverder, hoewel hij er ook stevig op los gelogen heeft. Met name over zijn eigen, veel te dik aangezette rol. Maar hij is een communistische spijtoptant die niet eerst wachtte op de uitslag van de Spaanse Burgeroorlog.

Hij week uit naar Parijs waar zijn eerste schrijfsels werden gepubliceerd in *Sotzialisti chesti Vestnik* in maart 1938 - dus ruim voor de afloop van de Burgeroorlog - en later in april, juni en november 1939 in New York in de *Saturday Evening Post*. De mythe rondom zijn persoon en zijn onthullingen werd stevig bestreden door onder meer Gerald Howson, Elizabeth Poretsky en de auteurs van *Spain betrayed* (zie noten). De schrijvers waren in staat veel details van zijn relaas te ontzenuwen, ook doordat zowel Spaanse als Sovjetarchieven ten dele ontsloten en door hen geraadpleegd zijn. Maar waar Krivitsky niet op aangevallen kan worden, is dat hij lef had tijdens het bewind van Stalin over zijn geheimagentenbestaan te schrijven en niet de achterbakse lafheid toonde van 'bekentenissen' van veel communisten na de destalinisatie. Deze moed kwam hem echter duur te staan.

NOTEN

(1) Hanneke Willemse, *Gedeeld verleden. Herinneringen van anarcho-syndicalisten aan Albalate de Cinca, 1928-1938* (Amsterdam 1996), p. 240 en José Oto in de documentaire *Geen knechten geen bazen!* (Kontrastfilm 1986). – (2) De rol van Krivitsky in deze transacties is nogal omstreden. Hij geeft zelf hoog op van de leidinggevende en bemiddelende rol die hij gespeeld zou hebben. Deze wordt betwist. Zie Gerald Howson, *Arms for Spain: The Untold Story Of the Spanish Civil War* (Londen 1998). – (3) Het zijn niet de belevenissen van Krivitsky maar die van haar man Ignace Reiss - een goede vriend van Krivitsky - vermeldt Elizabeth Poretsky in haar memoires *Our own people* (Michigan Press 1969). – (4) Bolloten nam dit gegeven klakkeloos over, in een overigens ontluisterende studie over de rol van de communisten. Burnett Bolloten, *The Spanish revolution and the struggle for power during the Civil War* (Chapel Hill 1979). – (5) Denk aan de dorpsvergadering in de film van Ken Loach *Land and Freedom* waarin een communistisch adviseur stevig de oren wordt gewassen door een anarchistische militievrouw. – (6) Abel Paz, *Cronica de la columna de ferro* (Barcelona 1984). – (7) Paul Preston is het hiermee eens. Zie: *The Spanish Civil War: 1936-1939* (Londen 1986). – (8) Robert Alexander, *The Anarchists in the Spanish Civil War* (Londen 1999). Hij schaart zich achter deze mening. – (9) José Peirats, *La CNT en la Revolución Española* deel I (Buenos Aires en Toulouse 1955), p. 216. – (10) Voorbeelden als deze zijn er inmiddels in overvloed nadat zowel de militaire archieven in Spanje, als archieven in de Sovjet Unie ontsloten zijn. Zie ook: Ronald Radosh, Mary R. Habeck en Grigory Sevostianov *Spain betrayed. The Soviet Union in the Spanish Civil war.* (Yale University Press, New Heaven en Londen 2001). – (11) Zie ook: *De AS* 148/149, Elfde Jaarboek Anarchisme, winter 2004/voorjaar 2005, 'Broodje aap. Anarchistisch opsluiten', p. 16-18. – (12) Augustin Souchy e.a., *The May days Barcelona 1937* (Londen 1987); George Orwell, *Hommage to Catalonia* (Harmondsworth 1953, oorspr. 1938). - (13) Stéphane Courtois en Jean-Louis Panné, De slagschaduw van de NKVD in Spanje. In: *Zwartboek van het communisme. Misdaad, terreur, onderdrukking* (Amsterdam, Antwerpen 1997), p. 444-469. Zie ook de film van Llibert Ferri en Dolorés Genovés, *Opération Nikolai.* – (14) George Orwell, *Hommage to Catalonia* en E. H. Carr, *The Comintern and the Spanish Civil War* (New York 1984). – (15) De autobiografie van de communistische legerleider Enrique Lister over de vernietiging van de anarchistische collectieven: *Nuestra Guerra. Aportaciones para una historia de la guerra nacional del pueblo Español* (Parijs 1966). – (16) Zie vooral de laatste hoofdstukken van Burnett Bolloten, *The Spanish revolution.* – (17) Paul Wohl, 'Walter Krivitsky: A Study of a Man whose life was Hidden behind his Political Significance'in: *The Commonweal* (28 februari 1941). Kort na de moord of zelfmoord verschenen.

STALIN IN SPANJE

Walter Krivitsky

De geschiedenis van de interventie door de Sovjets in Spanje blijft nog steeds het grootste mysterie van de Spaanse burgeroorlog. De héle wereld weet dat de Sovjets zich bemoeid hebben met die burgeroorlog, maar dat is dan ook zowat álles wat die héle wereld ervan afweet. Zij weet niet waarom Stalin in Spanje tussenbeide kwam, hoe hij zijn operaties daar leidde, wie de mannen achter de schermen waren, belast met zijn veldtocht, wat hij ermee dacht te winnen en al evenmin hoe dat avontuur afliep. Ik ben toevallig de enige overlevende in het buitenland van de groep Sovjet-ambtenaren, die direct betrokken waren bij het organiseren van de Sovjet-interventie in Spanje en ik ben de enige die thans de vrijheid heeft om dit dramatische hoofdstuk van de huidige geschiedenis openlijk bekend te maken.

Als chef van de militaire inlichtingendienst van de Sovjets in West-Europa was ik ingewijd in iedere belangrijke maatregel, genomen inzake de interventie, door het Kremlin. Gedurende vele jaren vóórdien had ik een functie waarin ik nauw betrokken was bij de buitenlandse politiek van Stalin, waarvan dit Spaanse avontuur een organisch deel uitmaakte.

Sedert de opkomst van Hitler in 1933 was Stalins buitenlandse politiek er een van angst geweest. Hij werd geleid door de angst om geïsoleerd te worden. Zijn pogingen om tot een akkoord te komen werden nu eens aangemoedigd dán weer van de hand gewezen. In hopeloze momenten, als het hem toescheen dat ieder succes in deze richting onmogelijk was, probeerde hij het vroegere verbond van het tsaristische Rusland met Frankrijk weer te doen herleven. Maar ook hiermede behaalde hij niet het grote succes, dat hij nodig had. Zijn pogingen om een verbond met Engeland tot stand te brengen hadden al even weinig succes. In 1935 brachten Anthony Eden en premier Laval hun officieel bezoek aan Moskou. De Commissaris voor Buitenlandse zaken, Litwinof, reisde naar Washington, verkreeg de officiële erkenning van de Sovjet-Unie door Amerika en speelde vervolgens een eerste rol in Genève. Hij verkreeg wereldwijde publiciteit, maar dat was álles. Londen wilde geen definitieve toezegging doen. Het verdrag met Frankrijk was een zeer zwakke stok om op te leunen.

In deze omstandigheden, na het uitbreken van de opstand onder Franco, richtte Stalin zijn blik op Spanje. Hij deed het langzaam aan, zo als hij nu eenmaal álles doet. Er ging eerst een tijdje van nauwlettend uitkijken en afwachten aan vooraf. Stalin wilde er eerst zeker van zijn dat Franco niet zo maar één-twee-drie de overwinning zou behalen. Zijn idee was - en dat wisten wij die hem dienden allemaal - om Spanje op te nemen in de invloedsfeer van het Kremlin. Zulk een overheersing zou zijn relaties met Parijs en Londen steviger maken en zodoende, aan de andere kant, zijn positie tegenover Berlijn versterken. Eenmaal meester van de Spaanse regering, van het land dus dat voor Frankrijk en Engeland van overwegend strategisch belang is, zou hij vinden wat hij zocht. Hij zou een macht

hebben waarmee rekening moest worden gehouden, een begeerd bondgenoot zijn. De wereld gelooft dat de actie van Stalin in Spanje op de een of andere manier in verband stond met de wereldrevolutie. Maar dat is niet juist. Het probleem van de wereldrevolutie bestond allang niet meer voor Stalin. Het was alleen maar een aangelegenheid van de buitenlandse politiek van Rusland.

Drie landen hadden een direct aandeel in de Spaanse burgeroorlog: Duitsland, Italië en de Sovjet-Unie. De deelname van Duitsland en Italië was openlijk. Beide landen erkenden officieel de actie van hun expeditielegers in Spanje en overdreven eerder hun militaire verrichtingen dan deze geheim te houden. Maar Stalin, anders dan Mussolini, legde het veilig aan in Spanje. In plaats van prat te gaan op zijn interventie, legde hij het kalm en voorzichtig aan, ja aanvankelijk hield hij die helemáál geheim.

De Sovjet-interventie had op zekere ogenblikken beslissend kunnen zijn, indien Stalin het risico aan de zijde van de Republikeinse regering op zich had genomen, dat Mussolini aan de zijde van Franco droeg. Maar Stalin riskeerde niets. Hij verzekerde er zich zelfs van, alvorens een hand uit te steken, of er genoeg goud in de Bank van Spanje was om ruim de kosten van zijn materiële hulp te dekken. Hij wilde de kans niet wagen om de Sovjet-Unie in een grote oorlog te verwikkelen. Hij kondigde zijn interventie aan onder de leuze: 'Blijf buiten bereik van het kanonvuur!' Gedurende de hele Spaanse interventie bleef dit onze leus.

Op 19 juli 1936, de dag dat generaal Franco de vlag van de opstand hees, was ik in Den Haag, in mijn hoofdkwartier. Ik woonde daar, met vrouw en kind, als een Oostenrijks antiquair. Deze vermomming maakte mijn verblijf in die stad, de ruime fondsen welke mij verschaft werden en mijn herhaalde reizen naar andere landen zeer aannemelijk.

Ik had tot die tijd bijna al mijn energie gewijd aan het netwerk van mijn geheime dienst in Nazi-Duitsland. Stalins pogingen om een akkoord met Hitler te bereiken hadden nog steeds geen succes opgeleverd en het Kremlin maakte zich ernstig bezorgd over het Duits-Japans verdrag, waarover toen in Berlijn onderhandeld werd. Ik volgde de geheime onderhandelingen nauwlettend zoals ik in een ander hoofdstuk heb verteld.

Bij het eerste kanongedonder aan de overzijde van de Pyreneeën zond ik een agent (spion) naar Hendaye aan de Frans-Spaanse grens en óók een naar Lissabon, om in het gebied van Franco een geheime inlichtingendienst te organiseren.

Dit waren gewone dienstmaatregelen. Ik had uit Moskou geen instructies ontvangen inzake Spanje en op dat moment bestond er geen contact tussen mijn agenten en de regering te Madrid. Als verantwoordelijk leider van de West-Europese tak van de militaire inlichtingendienst won ik eenvoudig algemene inlichtingen in om deze door te geven aan het Kremlin.

Onze agenten in Berlijn en Rome, Hamburg en Genua, Bremen en Napels, berichtten ons geregeld omtrent de geweldige hulpmiddelen en troepen welke Franco ontving van Italië en van Duitsland. Deze inlichtingen seinde ik naar Moskou, waar zij in alle stilte werden ontvangen. Ik ontving nog steeds geen instructies inzake Spanje. In het open-

baar had de Sovjet-regering dus niets te zeggen.
De Komintern maakte natuurlijk drukte genoeg, maar niemand van ons, mannen uit de praktijk, vatte dit ernstig op. Deze organisatie, die toen reeds de bijnaam had van 'winkelier', was verbannen naar een rustige voorstad van Moskou en in plaats van de fakkel van de wereldrevolutie was zij een gewoon aanhangsel geworden van Stalins buitenlandse politiek – soms van nut voor slinkse praktijken, andere keren weer een geweldige lastpost.
Eén grote dienst had zij bewezen en wel door het lanceren van de internationale politiek, bekend als het 'Volksfront'. Dit betekende dat in ieder democratisch land de trouwe leden van de communistische partij van hun oppositie tegen het heersende gezag moesten afzien en in naam van de 'democratie' zich moesten verbinden met andere politieke partijen. De bedoeling was om met behulp van 'fellow travellers' en onnozelen regeringen te doen verkiezen die de Sovjet-Unie gunstig gezind waren. In verschillende landen was dit het Kremlin van nut geweest. In Frankrijk had inderdaad het Volksfront de gematigde socialist Léon Blum aan de macht gebracht. Maar thans in de Spaanse crisis, terwijl de Komintern schreeuwde om de republiek en oorlogskreten uitstiet tegen Franco, lanceerde premier Blum, gesteund door Londen, de politiek van non-interventie in Spanje.
In Spanje zelf waren die kreten van de Komintern nog nuttelozer, want het aantal van haar aanhangers was er nagenoeg nihil - slechts 3000 leden telde daar de communistische partij. De Spaanse vakverenigingen en alle sterke revolutionaire partijen, de syndicalisten, de anarchisten, de POUM (arbeiderspartij van onafhankelijke marxisten) en de socialisten bleven hardnekkig anticommunistisch. De Spaanse republiek weigerde na een vijfjarig bestaan nog steeds de Sovjet-regering te erkennen en onderhield geen diplomatieke betrekkingen met Moskou.
Niettegenstaande dit alles, organiseerde de Komintern overal massameetings en bracht zij over de hele wereld geld bij elkaar voor de Spaanse republiek. Uit de Sovjet-Unie zond zij als soldaten naar Spanje massa's uitgeweken buitenlandse communisten die, uit hun eigen land gezet, als vluchtelingen in Rusland hadden gewoond. Stalin was dolblij dat hij van hen af was.
Aan enige oude leiders van de Komintern, diep in hun hart nog steeds het ideaal van de wereldrevolutie toegedaan, schonk de strijd in Spanje weer nieuwe hoop. Die oude revolutionairen meenden werkelijk dat de Spaanse burgeroorlog nogmaals in de hele wereld de oorlog zou doen uitbreken. Maar ál hun enthousiasme leverde geen munitie, geen tanks, geen vliegtuigen, geen van de oorlogsbenodigdheden op, waarom Madrid zo dringend had gevraagd en waarvan de fascistische mogendheden Franco ruim voorzagen. De werkelijke functie van de Komintern was in die dagen om zovéél mogelijk lawaai te maken om het anders ál te veel opvallende stilzwijgen van Stalin te bemantelen.
De onthullingen omtrent de Duitse en Italiaanse hulp aan Franco en de wanhopige smeekbeden van de Spaanse revolutionaire leiders om hulp schenen niet door de dikke muren van het Kremlin heen te dringen. De burgeroorlog in Spanje ontwikkelde zich tot een grote brand en nog steeds verroerde Stalin geen vin. Een aanhoudende

stroom onheilspellende rapporten kwam mijn bureau in Den Haag binnen en ik gaf die geregeld door naar Moskou. Hoewel de Spaanse regering in Madrid in het bezit was van de goudreserve, groot 700 miljoen dollar, van de Bank van Spanje, werden al haar pogingen om wapens te kopen van Vickers in Engeland, van de Skoda-fabrieken in Tsjecho-Slowakije, van Schneider in Frankrijk en zelfs van de grote munitiefabrieken in Duitsland, verijdeld door de non-interventie-ambtenaren. Nog steeds vernam ik niets van Stalin.

Eind augustus, toen de opstandige legers van Franco goed georganiseerd waren en met succes oprukten naar Madrid, werden eindelijk drie hooggeplaatste ambtenaren van de Spaanse republiek in Rusland ontvangen. Zij kwamen er oorlogsmaterieel kopen en boden ter betaling grote bedragen in Spaans goud aan. Maar zelfs thans werden zij niet naar Moskou overgebracht, doch incognito verborgen gehouden in een hotel in Odessa. En om de transactie te maskeren vaardigde Stalin op vrijdag 28 augustus, door bemiddeling van de Commissaris voor de Buitenlandse Handel, een decreet uit waarbij verboden werd: de export, de wederexport of het transitovervoer naar Spanje van alle soorten wapens, munitie, oorlogsmaterieel, vliegtuigen en oorlogs-schepen. Het decreet werd de daarop volgende maandag gepubliceerd en per radio over de hele wereld verspreid. De aanhangers van de Komintern en het grote publiek door haar bewerkt, reeds moedeloos gestemd in hun hart door het uitblijven van de hulp van Stalin aan de Spaanse republiek, begrepen thans dat hij zich aansloot bij de politiek van non-interventie van Léon Blum. Stalin was *in werkelijkheid* in het geheim bezig om de Spaanse republiek te hulp te komen. Terwijl haar hoge ambtenaren in Odessa wachtten, riep Stalin een buitengewone zitting bijeen van het politbureau en zette zijn plannen uiteen om omzichtig tussenbeide te komen in de Spaanse burgeroorlog, dit alles onder de dekmantel van zijn proclamatie van neutraliteit.

Stalin zei dat het oude Spanje verdwenen was en dat het nieuwe Spanje niet alleen kon staan. Het moest zich óf aansluiten bij Italië en Duitsland óf bij hun tegenstanders. Stalin zei dat noch Frankrijk noch Engeland zouden toelaten dat Spanje, dat de toegang tot de Middellandse Zee beheerst, onder de invloed van of in de macht van Rome en Berlijn zou komen. Parijs en Londen hadden er het grootste belang bij dat Spanje hun gunstig gezind was. Zonder openlijke interventie, maar door een behendig gebruik maken van zijn positie als leverancier van militaire benodigdheden, meende Stalin dat het mogelijk was om in Spanje een regime tot stand te brengen dat onder zijn invloed stond. Daarna kon hij het respect van Frankrijk en Engeland afdwingen, een aanbod voor een alliantie van hen krijgen en ófwel dit accepteren dan wel met dit aanbod als machtsmiddel zijn énige ware doel bereiken, een pact met Duitsland.

Dit was Stalins gedachte omtrent een interventie in Spanje. Hij werd echter óók daartoe gedreven door de noodzakelijkheid om enigszins tegemoet te komen aan de buitenlandse vrienden van de Sovjet-Unie, die ten zeerste teleurgesteld waren door de grote zuivering en het neerschieten van zijn vroegere bolsjewistische kameraden. De westelijke wereld besefte niet hoe zwak Stalin er toen voor stond en hoe broodnodig het

toen voor het behoud van zijn positie als dictator was, dat hij werd beschermd bij die bloedige actie door buitenlandse communisten en eminente internationale idealisten. Het is niet teveel gezegd dat hun steun alles voor hem betekende. En een falen de Spaanse republiek te verdedigen, gecombineerd met de schok teweeggebracht door de grote zuivering en de verraderprocessen, zou hem die steun hebben kunnen kosten.
Dan was er óók nog die goudschat in Spanje van 700 miljoen dollar welke de regering van de republiek bereid was uit te geven voor oorlogsmaterieel. Hoeveel van dit goud zou kunnen worden overgebracht naar Rusland als betaling voor aan Spanje geleverde munitie, tenzij de Sovjet-Unie officieel vasthield aan haar gepubliceerde politiek van strikte non-interventie, was ongetwijfeld een dringende kwestie.
Het Politbureau sloot zich natuurlijk bij de politiek van Stalin aan. Hij waarschuwde nogmaals dringend zijn commissarissen dat de hulp van de Sovjets aan Spanje niet officieel moest zijn en in het geheim moest worden verleend en dat iedere mogelijkheid om zijn land in oorlog te brengen moest worden vermeden. Zijn laatste uitroep, door de leden van het Politbureau aan alle hoge officieren van dienst doorgegeven, was: 'Podalshe ot artillereiskovo ognio!' – 'Blijf buiten bereik van het kanonvuur!'
Twee dagen later bracht een speciale koerier, die per vliegtuig naar Nederland was gekomen, mij instructies over uit Moskou: "Breid uw actie onmiddellijk uit tot verlening van hulp in de Spaanse burgeroorlog. Mobiliseer alle beschikbare agenten en hulpbureaus om direct een systeem in te richten om wapens te kopen voor en te transporteren naar Spanje. Een speciale agent wordt naar Parijs gezonden om u daarbij te helpen. Hij zal vandaar uit zijn rapporten aan u zenden en onder uw toezicht werken."
Ik was blij dat Stalin eindelijk besloten had om serieus op te treden in Spanje. Het proces Kamenef-Zinoviev had een vreselijke indruk gemaakt in pro-Sovjet kringen en de strikte neutraliteit, aangenomen door Moskou in de Spaanse worsteling, deed lastige vragen opkomen, zélfs in de meest bevriende kringen.
Terzelfder tijd gaf Stalin aan Yagoda, toenmaals chef van de GPOe, opdracht om in Spanje een zijtak van de geheime sovjetpolitie te organiseren. Hoe weinig kon de almachtige Yagoda toen vermoeden dat hij, vijf dagen nadat Stalin hem met die gewichtige opdracht belastte, van zijn post ontheven zou worden en een paar maanden later zou zuchten in een van de cellen van de Loebjanka, waarover hij zolang het bevel had gevoerd. Zijn loopbaan eindigde tegenover een van zijn eigen vuurpelotons op 14 maart 1938, nadat hij een samenzwering had 'bekend' om zijn opvolger, Yeszhov, te vergiftigen en eveneens zijn oude vriend Maxim Gorki, de beroemde schrijver.
Op 14 september riep Yagoda, Stalins orders gehoorzamend, een dringende conferentie bijeen in zijn hoofdkwartier, de Loebjanka in Moskou. Frinovsky, toen commandant van de militaire macht van de GPOe, later commissaris van Marine, was erbij aanwezig. (Zijn carrière eindigde eveneens plotseling in 1939 toen hij 'verdween'). Sloutski, chef van de buitenlandse afdeling van de GPOe, en generaal Oeritsky van de Generale Staf van het Rode Leger, waren er ook bij aanwezig.

Van Sloutski, die ik veel ontmoette in Parijs en elders, hoorde ik dat bij die conferentie een oude officier van zijn afdeling was aangewezen om de GPOe in het republikeinse Spanje te organiseren. Het was een zekere Nikolsky, alias Schwed, alias Lyova, alias Orlov.

Deze conferentie in de Loebjanka belastte ook de geheime Sovjetpolitie met de operaties van de Komintern in Spanje. Zij besloot de werkzaamheid van de Spaanse Communistische Partij samen te smelten met die van de GPOe.

Een ander besluit van deze conferentie was om vrijwilligers naar Spanje over te brengen uit alle landen, onder geheime controle van de GPOe. In het Centrale Comité van iedere communistische partij in de wereld is steeds één lid, dat een geheime opdracht van de GPOe heeft en door middel van hem zou dit ten uitvoer gebracht worden.

In vele landen, inclusief de Verenigde Staten, scheen inschrijving onder de vanen der Spaanse republiek een edele internationale kruistocht om de democratie te redden en het socialisme te behoeden voor de ondergang. Jonge mannen uit de hele wereld boden zich vrijwillig aan om in Spanje te vechten voor die idealen. Maar het republikeinse Spanje dat tegen Franco streed was helemáál geen eenheid, wat politieke overtuiging betreft. Het was samengesteld uit allerlei partijen - democraten, anarchisten, syndicalisten en socialisten. De communisten vormden slechts een kleine minderheid. Stalins succes om de macht te grijpen en Spanje te gebruiken als een wapen om Frankrijk en Engeland te nopen tot nauwer relaties met de Sovjet-regering, hing ervan af of hij de machtige anti-communistische oppositie in het republikeinse kamp zou kunnen breken. Daartoe was het noodzakelijk om al die idealistische jonge vrijwilligers onder controle te hebben, om hen te verhinderen zich aan te sluiten bij groepen welke vijandig stonden tegenover de politiek en de doeleinden van Stalin.

De voornaamste kwestie van het organiseren van de verscheping van wapens naar Spanje werd opgelost door de conferentie in de Loebjanka met de beslissing om deze zaak gelijktijdig in Rusland en in het buitenland aan te pakken. Die in het buitenland werd aan mij opgedragen.

De binnenlandse fase van deze onderneming werd door Yagoda zélf behandeld. Deze was nóg moeilijker dan de mijne, omdat het absoluut noodzakelijk was dat er niet de minste aanwijzingen in de documenten mochten voorkomen dat de Sovjet-regering er iets mee uit te staan had.

Yagoda ontbood kapitein Oulansky van de GPOe en droeg hem op om een 'privaat syndicaat' te organiseren van munitiehandelaren. Kapitein Oulansky was een buitengewoon bekwaam man in het werk van de geheime dienst. Hij was tevoren belast geweest met de delicate opdracht om Anthony Eden en de premier Laval te begeleiden gedurende hun bezoeken aan de Sovjet-Unie.

"U zal drie Spanjaarden in Odessa ontmoeten, die daar al een tijdje gewacht hebben", zei Yagoda tegen kapitein Oulansky. "Zij kwamen daar om in het geheim wapens van ons te kopen. Richt een neutrale particuliere handelsfirma op om handel met hen te drijven."

Aangezien echter niemand in Rusland ook maar één revolver van de regering kan kopen en de regering de enige wapenfabrikant is, zou dat idee voor een Russisch burger gewoonweg dwaas geweest zijn, dat idee van een particuliere

firma die in wapens handelde op Russisch grondgebied. Maar die komedie was nodig voor buitenlands gebruik. Om het ronduit te zeggen, het was een opdracht aan kapitein Oulansky om een keten van wapensmokkelaars te organiseren en in werking te stellen en om dit zó handig te doen, dat de spionnen van buitenlandse regeringen er geen lucht van zouden krijgen.
"Als het je gelukt", zei Yagoda tegen hem, "kom dan bij mij terug met een knoopsgat in je revers voor de Orde van het Rode Vaandel."
Kapitein Oulansky kreeg instructies om alléén tegen contante betaling te verkopen en hem werd medegedeeld dat de Spanjaarden zelf voor de nodige transportschepen zouden zorgen, zodra deze waren afgeleverd aan de 'particuliere firma' uit de arsenalen van het Rode Leger. Hij vertrok naar Odessa met regeringsorders die alle autoriteiten in die stad onder zijn bevelen stelden, vanaf de plaatselijke chef van de geheime politie tot de president van de Sovjets van het gehele district toe.
Generaal Oeritsky vertegenwoordigde de inlichtingendienst van het Rode Leger op de Loebjanka-conferentie. Zijn departement had de taak om de technisch-militaire kant van de onderneming te leiden, om de hoeveelheden en de soorten van munitie en wapentuig te bepalen, welke de arsenalen moesten leveren om het aantal en de formatie vast te stellen van de militaire deskundigen, piloten, artillerie- en tankofficieren die naar Spanje moesten worden uitgezonden. In militaire aangelegenheden ressorteerden die mannen onder de Generale Staf van het Rode Leger, overigens onder het toezicht van de geheime politie.
Stalins interventie in Spanje was thans op touw gezet. Ik ging tot actie over alsof ik mij aan het front bevond. Inderdaad was mijn opdracht om actieve oorlogsdienst te doen. Ik riep een belangrijk agent terug uit Londen, een tweede uit Stockholm en een derde uit Zwitserland en sprak een bijeenkomst met hen af in Parijs, samen met de speciale agent die mij door Moskou was toegewezen. Deze agent, Zimin, was een expert op het gebied van munitie en lid van de militaire afdeling van de GPOe.
Wij kwamen op 21 september in het diepste geheim bijeen. Zimin bracht uitvoerige en dringende instructies over, dat wij ook maar de kleinste mogelijkheid moesten vermijden waaruit de deelname aan onze handel in wapens van de Sovjet-regering zou kunnen blijken. Alle ladingen moesten 'particulier' worden behandeld door handelsfirma's, speciaal voor dat doel opgericht.
Ons eerste werk was daarom het oprichten van een nieuwe keten van schijnbaar onafhankelijke ondernemingen, als toevoeging aan onze bestaande 'handelsposten', met het doel om oorlogsmaterieel in te voeren en uit te voeren. Het was voor ons iets nieuws, maar het is een aloud beroep in Europa.
Het succes was afhankelijk van onze keuze van de juiste mensen. Wij hadden die tot onze beschikking. Een aantal hunner was onder de kringen, verbonden met de verschillende centra van de communistische partij in het buitenland te vinden, zoals de Vrienden van de Sovjet-Unie en de vele 'Liga's voor Vrede en Democratie'. Zowel de GPOe als de Sovjet-Russische militaire inlichtingendienst beschouwden zekere leden van die bonden als een soort van oorlogsreserve van burgerlijke hulptroepen van het verdedigingssysteem van

de Sovjets. Wij waren toen in staat om een keuze te doen uit mannen, die allang beproefd waren in geheim werk voor de Sovjet-Unie. Een paar hunner waren natuurlijk belust op geld ofwel een baantje, doch de meeste waren oprechte idealisten.

Velen waren discreet en betrouwbaar, daar zij de geschikte relaties bezaten en een rol konden spelen zonder zichzelf te verraden. *Wij* verschaften het kapitaal. *Wij* richtten de kantoren in. *Wij* garandeerden de winsten. Het was niet zo erg moeilijk om de mannen te vinden.

Binnen tien dagen hadden wij een keten opgericht van gloednieuwe import- en exportzaken in Parijs, Londen, Kopenhagen, Amsterdam, Zürich, Warschau, Praag, Brussel en nog enige andere Europese steden. In iedere firma was een agent van de GPOe als stille vennoot. Hij verschafte de fondsen en controleerde alle transacties. In geval hij een fout maakte, moest hij daarvoor met zijn leven betalen.

Terwijl deze firma's de markten van Europa en Amerika afschuimden om beschikbaar oorlogsmaterieel te kopen, vereiste het probleem van het transport dringend mijn aandacht. Geschikte koopvaardijschepen moesten voor een behoorlijke prijs in Scandinavië gekocht worden. De grote moeilijkheid was thans om licenties te verkrijgen voor zulke verschepingen naar Spanje. In den beginne rekenden wij erop deze naar Frankrijk te consigneren en daar over te schepen naar republikeinse Spaanse havens. Maar het Franse Ministerie van Buitenlandse zaken weigerde om de nodige uitklaringspapieren te verstrekken.

Er was maar één uitweg - ons te voorzien van consulaire documenten van regeringen van overzeese staten, waarin verklaard werd dat de wapens gekocht waren voor invoer in hun land. Van bepaalde Zuid-Amerikaanse consulaten kon ik een onbeperkt aantal van die verklaringen krijgen. Af en toe slaagden wij erin deze te verkrijgen van Oost-Europese en Aziatische staten. Met dergelijke certificaten konden wij uitklaringsdocumenten verkrijgen en de schepen vertrokken, niet naar Zuid-Amerika of China, maar naar republikeinse havens in Spanje.

Wij deden grote inkopen bij de Skodafabrieken in Tsjecho-Slowakije, bij verschillende firma's in Frankrijk, bij andere in Polen en Nederland. En de aard van de munitie- en wapenhandel is zódanig dat wij zelfs wapens kochten in Nazi-Duitsland. Ik stuurde een agent, die een Nederlandse firma van ons vertegenwoordigde, naar Hamburg, waar wij wisten dat een partij verouderde geweren en machinegeweren te koop was. De directeur van de Duitse firma interesseerde zich uitsluitend voor de prijs, de bankreferenties en de geldigheid van de verschepingsdocumenten.

Niet al het materiaal dat wij kochten was eerste-klasse. In deze tijd verouderen wapens al héél gauw. Maar wij deden ons best om de regering van Caballero geweren te verschaffen, waarmede kon worden geschoten en om die zo spoedig mogelijk te verschaffen. De situatie in Madrid werd héél ernstig.

Midden oktober begonnen scheepsladingen wapens het republikeinse Spanje te bereiken. De Sovjet-hulp kwam van twee kanten. Mijn organisatie maakte uitsluitend gebruik van buitenlandse schepen, merendeels geregistreerd in Scandinavië. Kapitein Oulansky's 'privaat syndicaat' in Odessa begon Spaanse schepen te gebruiken, doch die waren er te weinig. Moskou,

daarvan weerhouden door Stalins aandrang op absolute geheimhouding teneinde niet in een oorlog verwikkeld te geraken, wilde niet toestaan dat er schepen gebruikt werden voorzien van Sovjet-Russische verschepingsdocumenten. Stalin was vooral erg koppig, nadat duikboten en trawlers in de Middellandse Zee de vrachtboten, bestemd voor de Spaanse kust, begonnen aan te vallen en buit te maken.
Kapitein Oulansky was echter buitengewoon vindingrijk. Hij deed een beroep op Müller, chef van de paspoorten-afdeling van de GPOe, om hem te voorzien van valse buitenlandse uitklaringsdocumenten. Müller's afdeling had met behulp van de onuitputtelijke hulpbronnen van de regering de kunst van het vervalsen van documenten tot een ongekende volmaaktheid weten op te voeren.
Een paar maanden later plaagde ik Müller in Moskou een beetje met zijn decoratie in de Orde van de Rode Ster. "Nou, dat was anders iets héél nieuws - verschepingsdocumenten vervalsen!", riep hij uit. "Denk je soms, dat het zó gemakkelijk was? Wij hebben dag en nacht gewerkt!"
Met behulp van die valse documenten vertrokken uit Odessa vele schepen vol ammunitie onder veranderde namen, onder vreemde vlag en passeerden de Bosporus, waar Duitse en Italiaanse spionnen nauwlettend toezicht hielden. Zodra die schepen hun lading hadden gelost in de republikeinse havens van Spanje werden hun namen weer in de Russische veranderd en keerden zij onder eigen vlag naar Odessa terug.
Madrid vroeg wanhopig dringend om vliegtuigen. Moskou herhaalde die aandrang in bevelen aan mij. Franco naderde de hoofdstad, zijn Italiaanse en Duitse luchteskaders waren meester van de lucht.
Onze piloten en mécaniciens arriveerden in Madrid, maar er waren slechts weinig vliegtuigen en die waren nog inferieur bovendien. Ik moest ergens in Europa een aantal bommenwerpers en jachtvliegtuigen zien te vinden, welke op korte termijn geleverd konden worden. Natuurlijk is er geen enkele particuliere firma, die in korte tijd een behoorlijk aantal vliegtuigen kan afleveren. Zoiets kan alléén de een of andere regering doen.
Met het oog op de snelle vooruitgang van de vliegtuigbouw echter, kon worden aangenomen dat de een of andere gunstig gezinde regering allicht erin zou toestemmen om een gedeelte van haar vliegtuigen te verkopen en daardoor tevens in staat gesteld zou zijn om haar luchtmacht te moderniseren. Ik besloot om daartoe in onderhandeling te treden met een regering in Oost-Europa. Deze bezat ongeveer vijftig verouderde gevechtsvliegtuigen, afkomstig van een Franse fabriek.
Daartoe was natuurlijk een buitengewoon agent nodig, maar ik had de juiste man daarvoor. Hij was van adel, zoon van een oud-aristocratische familie, met uitmuntende relaties en onberispelijke bankreferenties. Zowel hij als zijn vrouw waren trouwe vrienden van de Sovjet-Unie en ijverige beschermers van de zaak der republikeinen in Spanje. Hij had ons al een paar maal goede diensten bewezen. Ik wist dat ik op hem kon rekenen.
Ik vroeg hem om naar Nederland te komen en legde hem de zaak uit. De volgende dag vloog hij naar de Oost-Europese hoofdstad. Die avond belde hij mijn agent in Parijs op, die op *zijn* beurt mij in Den Haag opbelde en sprak met

mij af, dat ik de volgende morgen, in een bepaalde stad en op een bepaalde tijd, *direct* door hem zou worden opgebeld. Toen dit gebeurde, bracht mijn aristocraat mij, in zorgvuldige codebewoordingen, verslag uit van zijn treurige ervaringen.
Hij had een introductie weten te krijgen bij de minister van Oorlog. De minister zijn visitekaartje overhandigend, dat de naam vertoonde van een der grootste banken ter wereld, was hij direct met de deur in huis gevallen.
"Ik ben hier gekomen om een aantal gevechtsvliegtuigen van uw regering te kopen. Ik zou gaarne weten of uwe Excellentie erin zou willen toestemmen om deze te verkopen. Wij zijn in de markt voor minstens vijftig vliegtuigen tegen een door uwe Excellentie te bepalen prijs."
De minister van Oorlog verhief zich van zijn zetel. Hij werd bleek. Hij keek nog eens naar het visitekaartje. Hij onderzocht de introductiebrief. Daarna wendde hij zich tot mijn agent en zei kalm: "Ik verzoek u om onmiddellijk mijn kantoor te verlaten." Mijn agent stond op om weg te gaan. Maar hij kon zich niet bij zijn nederlaag neerleggen, zonder nog één poging te wagen.
"Excuseer mij, uwe Excellentie", zei hij. "Sta mij toe om nog één woordje te zeggen. Het is een eerlijke zaak. Er schuilt niets verdachts in mijn zending. Het is de kwestie om de Spaanse regering te helpen. Ik ben hier gekomen als vertegenwoordiger van enige partijen in mijn land die menen dat wij de Spaanse regering moeten beschermen in naam der mensheid. Wij menen dat uw land er groot belang bij heeft om de fascistische mogendheden uit de Middellandse Zee te houden - om te voorkomen dat Italië deze beheerst."
"Ik ben minister van Oorlog; ik ben *geen* koopman", was het koele antwoord. "Goedendag, mijnheer." "Het ziet er hopeloos uit - ábsoluut hopeloos uit - ábsoluut hopeloos", klaagde mijn agent door de telefoon.
"Geef het maar op als een lastig zaakje en trek u terug", zei ik tegen hem. "Ik zie u wel op het vliegveld." "Nog niet", zei hij. "Ik hen niet van plan om het nu al op te geven."
Drie dagen later ontving ik bericht dat hij per vliegtuig naar Den Haag terugkeerde. Toen hij uit de cabine stapte, zag ik dat hij een verband om zijn hoofd had. Hij zag er erg vermoeid uit. Ik nam hem maar gauw mee naar mijn wachtende auto. Zodra wij in de auto zaten, vertelde hij mij dat hij de vliegtuigen toch gekocht had.
"De dag nadat ik u opbelde", zei hij, "werd mij in mijn hotelkamer het visitekaartje gebracht van iemand, die de grootste bank in dat land vertegenwoordigde. Ik liet hem verzoeken om boven te komen. Hij maakte geen enkele toespeling op mijn bezoek aan het ministerie van Oorlog, maar zei alleen maar dat hij begreep dat ik gevechtsvliegtuigen nodig had. Als ik van plan mocht zijn om zaken te doen, stelde hij voor om in zijn bureau de kwestie te bespreken."
Mijn agent had de vijftig regeringsvliegtuigen gekocht tegen 20.000 dollar per stuk, terwijl voorafgaande inspectie was overeengekomen. Toen de kwestie van de verscheping aan de orde kwam, liet hij de agent de keus tussen een Zuid-Amerikaans land of China. De handelsman gaf de voorkeur aan China.
"Ik verzekerde hem namens de Chinese regering dat de verschepingsdocumenten uitstekend in orde zouden zijn."

"Maar hoe komt u dáár aan?" vroeg ik, naar zijn verband wijzend. "Och, ik heb alleen mijn hoofd maar lelijk gestoten toen ik in dat beroerde vliegtuig stapte", zei hij lachend.

Er moesten direct maatregelen getroffen worden om de vliegtuigen te inspecteren en goed na te zien. Ik ging naar Parijs en liet alles keuren door een Frans luchtvaartdeskundige, bijgestaan door twee ingenieurs. Zij vlogen naar de Oost-Europese hoofdstad en kwamen met een gunstig rapport terug. Ik gaf orders om de vliegtuigen met de meeste spoed te laten demonteren en te verschepen.

De hele wereld was toen woedend over het onbarmhartige bombarderen van het bijna niet verdedigde Madrid. Mijn organisatie deed zo wat het bovenmenselijke om het vervoer van de vijftig bommenwerpers en jachtvliegtuigen te bespoedigen. Midden oktober werden deze ingeladen in een Noorse boot.

Toen ik zover was, ontving ik strikte instructies uit Moskou om de kapitein niet toe te staan de lading in Barcelona te lossen. Onder geen omstandigheden mochten die vliegtuigen door Catalonië getransporteerd worden, dat zijn eigen regering had, welke veel overeenkomst had met een soevereine staat. Die Catalaanse regering werd beheerst door revolutionairen van een anti-stalinistische overtuiging. Zij werden door Moskou niet ál te best vertrouwd, hoewel zij toen met de moed der wanhoop een van de belangrijkste sectoren van het republikeinse front verdedigden tegen de woedende aanvallen van het leger van Franco.

Ik ontving orders om de vliegtuigen naar Alicante te zenden. Maar die haven werd geblokkeerd door schepen van Franco. De kapitein van het schip zette koers naar Alicante, doch moest terugkeren om schip en lading te redden. Hij probeerde om naar Barcelona op te stomen, doch werd daarin verhinderd door mijn agent aan boord. Mijn scheepslading vliegtuigen kruiste heen en weer in de Middellandse Zee. Franco belette het schip om Alicante binnen te lopen. Stalin belette het om Barcelona binnen te lopen. Onderwijl streed het republikeinse Spanje wanhopig en had een groot tekort aan vliegtuigen. Eindelijk gaf mijn agent aan boord de kapitein orders om de haven van Marseille binnen te lopen.

Deze ongelooflijke gang van zaken maakte slechts één fase uit van de verwoede maar stille strijd van Stalin om de republikeinse regering hélemaal in zijn macht te krijgen. Indien Stalin Spanje tot een pion in zijn strijd om de macht wilde maken, dan moest hij alle verzet in de Spaanse republiek de kop indrukken. De voornaamste opposant was Catalonië. Stalin had besloten om alleen *die* groepen in Spanje met oorlogsmaterieel en troepen te steunen die zonder de minste reserve bereid waren om hém als leider te accepteren. Hij was vastbesloten om onze vliegtuigen niet uit te leveren aan de Catalanen, die daarmee wel eens een militaire overwinning konden behalen, welke hun prestige en politiek overwicht bij de republikeinen zou kunnen verhogen.

Gedurende die dagen, terwijl Stalin met de éne hand belette dat zijn eigen militaire hulp de haven van Barcelona binnenliep, schreef hij met de ándere hand zijn eerste openlijke aanmoediging aan José Diaz, de leider van de Spaanse communistische partij. Op 16 oktober telegrafeerde Stalin aan Diaz: "De zwoegers van de Sovjet-Unie doen alleen maar hun plicht als zij alle hulp die

mogelijk is geven aan de revolutionaire volksmassa's van Spanje." "De Spaanse worsteling", vervolgde Stalin, "is geen privé-aangelegenheid van de Spanjaarden. Het is de gemeenschappelijke strijd van alle verlichte en vooruitstrevende mensen." Deze boodschap was natuurlijk bestemd voor de Komintern en de aanhangers van de Sovjets over de héle wereld.

Het Noorse schip koerste eindelijk door Franco's blokkade heen en loste de vliegtuigen in Alicante. Terzelfder tijd arriveerde uit de Sovjet-Unie nog meer oorlogsmaterieel, inclusief tanks en kanonnen. Het republikeinse Spanje zag thans dat er inderdaad tastbare hulp uit Rusland kwam. De republikeinen, socialisten, anarchisten en syndicalisten hadden alleen maar theorieën en idealen aan te bieden. De communisten zonden geweren, kanonnen en vliegtuigen om tegen Franco te gebruiken. Het prestige van de Sovjets rees aanmerkelijk. De juichende communisten buitten dit zoveel mogelijk uit.

Op 28 oktober vaardigde Caballero, als minister van Oorlog, een proclamatie uit van de Spaanse Republiek. Het was een oproep tot de overwinning en die luidde: "Op dit ogenblik hebben wij eindelijk een geduchte bewapening tot onze beschikking - wij hebben tanks en machtige luchtstrijdkrachten."

Caballero, die zijn deuren wijd had geopend voor de boodschappers van Stalin, kende de aard van de macht niet die de Spaanse Republiek te hulp kwam. Hij besefte niet dat die hulp zijn eigen val zou veroorzaken.

De stroom van aanvoer van oorlogsmaterieel naar Spanje ging gepaard met de aanvoer van troepen uit de hele wereld naar Madrid. Vrijwilligers uit Groot-Brittannië, uit de Verenigde Staten, Canada, Zuid-Amerika en Zuid-Afrika, Scandinavië, de Balkan en héél Europa, zelfs uit Nazi-Duitsland en Italië, uit Australië en de Filippijnen, wilden graag vechten voor de republikeinse zaak. De vermaarde Internationale Brigade werd geformeerd.

Maar, als Stalin Spanje in zijn macht wilde krijgen, dat hij begon te steunen met wapens, was het noodzakelijk om al die vrijwilligers te organiseren en te leiden en om te vormen in een strijdmacht van Stalin. Caballero's regering van het Volksfront was een onzekere coalitie van antagonistische politieke partijen. De kleine geharde, gedisciplineerde communistische troepen, thans onder bevel van de GPOe, steunden de regering van Caballero, maar hadden niets in te brengen bij die regering. Daarom was het nog van des te meer belang voor Moskou om de Internationale Brigade onder controle te krijgen.

De kern van die brigade vormden de 500 à 600 buitenlandse uitgeweken communisten, gezonden uit Rusland. Er was geen enkele Rus onder. Later, toen de brigade aangroeide tot bijna 15.000 strijders, werd aan geen enkele Rus toegestaan om zich in haar gelederen te voegen. Een ondoordringbare muur werd opzettelijk opgericht tussen deze macht en de eenheden van het Rode Leger, aangewezen voor de dienst in Spanje.

In ieder land werden de rekruteringsbureaus van de Internationale Brigade gevormd door de communistische partij en haar helpers. Sommige onafhankelijke groepen socialisten en andere radicalen probeerden colonnes te vormen. Maar de overgrote meerderheid van rekruten werd ingeschreven door de communisten en onttrokken aan de invloed van al die gunstig gezinden je-

gens de communistische partijen, die veelal ábsoluut niet beseffen dat zij onder controle van die kant staan.

Als een vrijwilliger zich kwam aanbieden, werd hij naar een geheim inschrijvingsbureau gebracht. Daar moest hij een vragenlijst invullen en werd hem gezegd om op een oproep te wachten. Achter de schermen onderzocht de GPOe dan zijn politieke verleden, als dat allemaal in orde was werd hij teruggeroepen en ondervraagd door een agent van de GPOe, die zelden een Rus was en soms zelfs niet eens officieel een lid van de communistische partij, maar altijd betrouwbaar en absoluut toegewijd aan zijn communistische partijchefs en die van de GPOe. Na dit politieke onderzoek - dat vooràl in de Angelsaksische landen heel eenvoudig en informeel scheen te zijn - werd de rekruut voor een geneeskundig onderzoek naar een betrouwbare arts gezonden, die de communistische partij toegedaan was. Liep dit onderzoek gunstig af, dan kreeg hij reis- en verblijfkosten en instructies om zich te melden aan een zeker adres 'ergens in Europa'.

In Europa improviseerden wij een aantal geheime controleposten, waar iedere vrijwilliger nogmaals werd ondervraagd door toegewijde en betrouwbare buitenlandse communisten, of secretarissen en agenten van organisaties onder invloed van de communistische partij, zoals de IRH (Internationale Rode Hulp), de Vrienden van het Republikeinse Spanje of ambtenaren van die Spaanse instellingen die hélemaal in de macht van de communisten waren. Zoals Luis De Araquistain, voorheen gezant van het republikeinse Spanje in Frankrijk, afdoende bewijst, was 90 procent van alle belangrijke functies in het Spaanse ministerie van Oorlog in een later stadium van de burgeroorlog bezet door de handlangers van Stalin. De controle door de GPOe van *die* vrijwilligers die waardig waren bevonden om hun leven op te offeren voor hetgeen zij als de zaak van de republiek beschouwden, werd in Spanje voortgezet, waar spionnen in hun gelederen zochten naar contraspionnen en om hen uit te horen en hun gesprekken af te luisteren. Praktisch alle politieke commissarissen bij de Internationale Brigade en later zelfs bij het grootste gedeelte van het Republikeinse Leger, waren stoutmoedige communisten.

Als de vrijwilligers in Spanje arriveerden, werden hun passen ingetrokken en slechts zelden kregen zij deze terug. Zelfs als er één ontslagen werd, werd hem verteld dat zijn pas verloren geraakt was. Uit de Verenigde Staten alléén al kwamen ongeveer 2000 vrijwilligers over en originele Amerikaanse passen worden in het hoofdkwartier van de GPOe in Moskou op bijzonder hoge prijs gesteld. Bijna iedere diplomatieke postzak uit Spanje, welke in de Loebjanka arriveerde, bevatte een stapeltje passen van leden der Internationale Brigade.

Verscheidene malen dat ik in het voorjaar van 1937 in Moskou was, zag ik die post liggen in de buitenlandse afdeling van de GPOe. Op een dag kwam er een stapel van wel honderd passen uit de diplomatieke postzak te voorschijn; de helft ervan waren Amerikaanse. Zij waren afkomstig van gesneuvelde vrijwilligers. Dát was een gróte vangst, waard om gevierd te worden. De passen van de gesneuvelden zijn van groot nut voor de nieuwe bezitters ervan, de spionnen van de GPOe, vooral na een onderzoek van enige weken omtrent de

familieaangelegenheden van de oorspronkelijke houders.
Terwijl deze Internationale Brigade - het leger van de Komintern - op de voorgrond vaste vorm aannam, bleven regelmatig zuiver Russische eenheden arriveren van het Rode Leger, in alle stilte, en namen hun posten in achter het Spaanse front. Deze Sovjettroepen in Spanje gingen nooit een aantal van 2000 man te boven en alleen de piloten en tankofficieren deden actief dienst. De meeste Russen waren technici - mannen van de Generale Staf, militaire instructeurs, ingenieurs, experts voor de oprichting van oorlogsindustrieën, van chemische oorlogsvoering, mécaniciens voor de luchtvaart, marconisten, radio-experts en artilleriedeskundigen. Deze mannen van het Rode Leger werden zoveel mogelijk afgezonderd gehouden van de Spaanse burgers, woonden apart en mochten zich nooit inlaten met Spaanse politieke partijen of figuren. Zij werden voortdurend bewaakt door de GPOe, zowel om hun aanwezigheid in Spanje geheim te houden als om vreemde invloeden op politiek terrein van het Rode Leger verwijderd te houden.
Dit speciale expeditieleger stond onder direct toezicht van generaal Ian Berzin, een van de beide leidende Sovjetautoriteiten, door Stalin aangewezen om zijn interventie in Spanje te leiden. De andere was Arthur Stashevsky, de officiële handelsagent van de Sovjets in Barcelona. Zij waren de echte stromannen van Moskou achter de schermen van het Spaanse oorlogstheater en terwijl zij alle machtsmiddelen van de Spaanse Republikeinse regering naar zich toe trokken, bleven hun missies volstrekt onbekend.
Generaal Berzin had vijftien jaar gediend als chef van de Sovjet-Russische militaire inlichtingendienst. Als inwoner van Letland had hij reeds op zestienjarige leeftijd een guerrillagroep aangevoerd in de strijd der revolutionairen tegen de tsaar. Hij werd gewond, gevangen genomen en in 1906 ter dood veroordeeld. Met het oog op zijn jeugdige leeftijd werd dit vonnis door de regering van de tsaar veranderd in dwangarbeid in Siberië. Hij ontsnapte en voerde in het geheim zijn revolutionaire actie verder toen de tsaar van de troon gestoten werd. Berzin voegde zich bij het Rode Leger onder Trotski en klom op tot een hoge rang. Hij was een robuust, krachtig, zwijgzaam man en al vroeg grijs.
Berzin werd door Stalin uitgekozen om het Republikeinse Leger in Spanje te organiseren en te leiden.
Stalins voornaamste politieke commissaris in Spanje was Arthur Stashevsky. Hij was van Poolse afkomst. Kort en gezet was hij en hij had veel weg van een zakenman en was zogenaamd de handelsagent van de Sovjets in Barcelona. Maar óók Stashevsky had in het Rode Leger gediend. Hij ging de militaire dienst uit om de reorganisatie van de Russische bonthandel ter hand te nemen, toen deze sterk achteruitgaande was. Hij slaagde buitengewoon, hij deed de Russische bonthandel op de wereldmarkt herleven en maakte daartoe ook een reis naar de Verenigde Staten. Stalin droeg hem thans de taak op om de teugels van de politieke actie en het financieel beheer van het Republikeinse Spanje in handen te nemen.
Terwijl Berzin en Stashevsky achter de schermen werkzaam waren, stond de Internationale Brigade in het volle licht der belangstelling. De buitenlandse oorlogscorrespondenten aan het Spaanse

front berichtten aan hun bladen, dat de grote, de mysterieuze man achter de schermen scheen te zijn Emil Kleber, de leider van de Internationale Brigade. Miljoenen lezers zullen zich die Kleber herinneren als de meest gedramatiseerde figuur van de heldhaftige verdediging van Madrid.

Kleber werd aan de wereld voorgesteld, in interviews en dagbladartikelen, als de sterke man, geboren om een grote rol te spelen in de geschiedenis van Spanje en de hele wereld. Zijn uiterlijke verschijning verleende kleur aan al die legenden. Hij was een grote man, met scherpe gelaatstrekken en zijn grijze haar zou niet doen geloven dat hij pas 41 jaar was. Kleber werd in de wereldpers beschreven als een avonturier, een genaturaliseerd Canadees, geboren in Oostenrijk, die als Oostenrijkse krijgsgevangene in Rusland dienst genomen had in de Witte Legers die tegen de bolsjewiki streden, doch tenslotte bekeerd werd tot het communisme.

Deze levensbeschrijving werd in het hoofdkwartier van de GPOe in Moskou, dat Kleber een valse Canadese pas uitreikte, in elkaar gedraaid. Kleber speelde zijn rol onder leiding van de GPOe. Zijn interviews werden voor hem opgeschreven door de agenten van het Kremlin.

Ik had Kleber en zijn vrouw en kinderen en broer jarenlang gekend. Zijn werkelijke naam was Stern. Hij was geboren in de Boekowina, later woonde hij in Oostenrijk en daarna in Roemenië. Gedurende de wereldoorlog diende hij als officier, werd door de troepen van de tsaar gevangengenomen en naar een kamp in Krasnoyarsk in Siberië gezonden. Na de Sovjet-Revolutie trad hij toe tot de Bolsjewistische Partij en het Rode Leger en streed in de Russische burgeroorlog aan de zijde van de Sovjets. Daarna volgde hij de cursus aan de Militaire Academie te Frunze, waar hij in 1924 zijn diploma behaalde. Gedurende enige tijd werkten wij samen bij de inlichtingendienst van de Generale Staf. In 1927 werd Kleber aangesteld bij de militaire afdeling van de Komintern en werkte als instructeur bij haar militaire scholen. Hij ging voor die Komintern naar China met geheime opdrachten.

Kleber was nooit van zijn leven in Canada geweest en had nooit bij de Witte Garde gediend. Dit brok fantasie werd gebezigd om het feit te maskeren dat hij stafofficier was van het Rode Leger. Het maakte zijn rol als leider van de Internationale Brigade meer aannemelijk.

In werkelijkheid bezat hij, ondanks de hem toevertrouwde dramatische rol, niet de minste macht in de Sovjet-regeringsmachine. In november 1936 werd deze Russische generaal benoemd tot hoofdaanvoerder van de troepen van de Spaanse regering in de noordelijke sector van het Madridse front.

Op een van de eerste dagen van November reisde ik van Marseille naar Barcelona met een vliegtuig. Een wachtende auto reed mij naar een hotel in het centrum van de stad, dat in Barcelona diende als hoofdkwartier van de Sovjets. Particuliere gasten werden er niet toegelaten. Hier ontmoette ik Stashevsky, onze handelsagent en de leden van diens staf. Hier woonde en werkte de staf van onze militaire inlichtingendienst in Catalonië, onder toezicht van generaal Akulov.

Ik was naar Barcelona gekomen om mijn agenten in Franco's gebied onder de bevelen te stellen van stafofficieren, belast met de militaire operaties, welke generaal Berzin in het geheim leidde. Ik

was van mening, dat de inlichtingen, welke ik ontving uit de zones van de opstandelingen, van meer nut zouden zijn in Madrid en Barcelona dan in Moskou.

Generaal Akulov had onze geheime dienst in het kamp van de vijand hoogst efficiënt georganiseerd. Onze marconisten en radio-technici werkten daar zonder enige onderbreking en iedere dag opnieuw gaven zij belangrijke inlichtingen door, met behulp van draagbare radio-installaties.

Natuurlijk was mijn eerste vraag naar de vooruitzichten van een eventuele overwinning. Het antwoord luidde: "Het is hier een janboel. Onze énige troost is, dat het aan de andere kant een nog grótere janboel is."

Generaal Berzin werkte onvermoeid om een leger te vormen uit ongedisciplineerde en onsamenhangende gewapende troepen. Hij oefende pressie uit op Caballero om over te gaan tot dienstplicht. Berzin had een groep Russische stafofficieren gevormd en maakte hen tot de ruggengraat van de republikeinse Generale Staf. Hij speelde een leidende rol in de organisatie van de verdediging van Madrid gedurende de wanhopige weken van november en december. En toch was Berzin zo goed 'onzichtbaar' dat zelfs zijn aanwezigheid in Spanje, afgezien nog van zijn identiteit, slechts bekend was aan hoogstens een half dozijn van de meest hooggeplaatste republikeinen.

Berzin drong aan op de benoeming van een opperbevelhebber. Maar de Republikeinse regering, gesteund door afgunstige partijen en groepen, weifelde zo iemand te benoemen. Berzin vond een geschikte kandidaat, namelijk generaal José Miaja, een goede soldaat zonder politieke ambities. In een paar weken - in november 1936 - verkreeg hij de benoeming van Miaja, die opperbevelhebber bleef tot aan het einde van de burgeroorlog.

Onderwijl stelde Arthur Stashevsky alle mogelijke pogingen in het werk om het financiële beheer van de Republiek in handen van de Sovjets te brengen. Hij hield van Spanje en van de Spanjaarden. Hij was verheugd over zijn benoeming en had een gevoel alsof hij opnieuw al zijn ervaringen in de Russische revolutie van twintig jaar geleden meemaakte.

Hij ontdekte in Juan Negrin, minister van Financiën, een volgzaam medewerker bij zijn financiële plannen. Madrid kon bijna nergens in de wereld oorlogsmaterieel kopen. De Spaanse Republiek had een grote Spaanse goudreserve gedeponeerd bij banken in Parijs, in de hoop om uit Frankrijk oorlogsmaterieel te kunnen importeren. Maar er deed zich een onoverkomelijke moeilijkheid voor: de Franse banken weigerden het goud af te geven, omdat Franco dreigde hun, ingeval hij de overwinning zou halen, een proces aan te doen. Zo'n gerechtelijk optreden zou het verre Kremlin echter koud laten, indien het goud eenmaal in zijn bezit was. Stashevsky bood aan om het Spaanse goud naar Sovjet-Rusland over te brengen en om Madrid in ruil daarvoor te voorzien van wapens en munitie. Door bemiddeling van Negrin bracht hij deze overeenkomst tot stand met de regering van Caballero.

Op de een of andere manier bereikte een gerucht daaromtrent het buitenland. In de buitenlandse bladen werden aanvallen en beschuldigingen gepubliceerd dat Caballero een gedeelte der nationale goudreserve had verpand voor de hulp van de Sovjets. Op 3 december,

terwijl het transport van het goud werd gearrangeerd, ontkende Moskou officieel dat een dergelijke ruilhandel was aangegaan - evenals het steeds het bestaan van de Sovjet-interventie in Spanje ontkend heeft. In kleinere kring werd Stashevsky toen voor de grap genoemd 'de rijkste man van de wereld', omdat hij de controle had over de Spaanse schatkist.
In mijn gesprekken met Stashevsky in Barcelona in november bleek mij reeds welke de toekomstige maatregelen van Stalin in Spanje zouden zijn. Stashevsky maakte er tegenover mij geen geheim van dat Juan Negrin het volgende hoofd van de republikeinse Spaanse regering zou zijn. Op dat tijdstip werd Caballero algemeen beschouwd als de favoriet van het Kremlin, maar Stashevsky had Negrin allang uitgekozen als diens opvolger.
Caballero was een onvervalst radicaal, een revolutionaire idealist. Bovendien begunstigde hij het werk van de GPOe niet, welke onder Orlov een grote zuivering op touw begon te zetten, in Spanje evengoed als in Rusland, onder al die andersdenkenden, onafhankelijken en anti-stalinisten, die de partij samenvat onder de naam van 'trotskisten'. Dr. Juan Negrin, aan de andere kant, was een echt bureaucratisch politicus. Hoewel hij professor was, zag hij er uit als een zakenman. Hij was precies het type dat Stalin nodig had. Evenals generaal Miaja, zou hij een goed figuur slaan in Parijs, Londen en Genève. Hij zou bij de buitenwacht de indruk wekken dat de zaak van de Spaanse Republiek 'gerechtvaardigd' was en 'gegrond', hij zou niemand doen schrikken door revolutionaire opmerkingen. Hij had een Russische vrouw en bovendien ging Doctor Negrin, als een praktisch man, akkoord met de zuivering van de 'onhandelbaren' en 'oproerkraaiers' in zijn land door iedereen, zélfs door Stalin.
Doctor Negrin zag natuurlijk de enige redding van zijn land in de nauwe samenwerking met de Sovjet-Unie. Het was gebleken dat actieve hulp alléén van die kant kon komen. Hij was bereid om in alles met Stalin samen te gaan en alle andere overwegingen op te offeren om zich van deze hulp te verzekeren.
Die dingen werden besproken toen ik in Barcelona was, zes maanden vóór de val van de regering-Caballero. Het duurde dus nog een half jaar om die verandering te bewerkstelligen. Tenslotte kwam deze tot stand met behulp van een complot van de GPOe in Barcelona. Daar hield de officiële Sovjet-gezant, Marcel Rosenberg, redevoeringen en bewerkte ijverig de publieke opinie, maar het Kremlin achtte hem nooit van enig belang. In alle stilte, zwijgend en met groot succes, deed Stashevsky zijn werk voor Stalin.
Sloutski, chef van de afdeling buitenland van de GPOe, was door Moskou opgedragen om de geheime politie te inspecteren, welke was georganiseerd volgens het model van de Russische. Hij arriveerde een dag of twee na mijn vertrek. De GPOe strekte zich toen al uit over het gehele republikeinse gebied, maar concentreerde zich op Catalonië, waar de onafhankelijke groepen het sterkste waren, en waar ook de echte trotskisten hun partijcentrum hadden.
"Zij hebben daar goed materiaal", zei Sloutski, toen hij een paar weken later in Parijs terugkwam, "maar zij missen de nodige ervaring. Wij kunnen niet toelaten dat Spanje een open strijdperk wordt voor alle anti-sovjetelementen,

welke daar uit de hele wereld zijn samengestroomd. Per slot van rekening is het thans ons Spanje en maakt het deel uit van het Sovjetfront. Wij moeten het tot een stevige basis voor ons maken. Wie weet hoeveel spionnen er wel schuilen onder die vrijwilligers? En wat de anarchisten en trotskisten betreft, zelfs al zijn ze anti-fascistische soldaten, ze zijn toch onze vijanden. Ze zijn contra-revolutionairen en wij moeten hen uitroeien."

De GPOe had schitterend werk verricht. Reeds in december 1936 woedde de zuivering in Madrid, Barcelona en Valencia. De GPOe had haar eigen speciale gevangenissen. Haar eenheden voerden ontvoeringen uit en bedreven moorden, vulden verborgen kerkers en ondernamen snelle overvallen. Zij werkte natuurlijk geheel onafhankelijk van de republikeinse regering. De minister van Justitie had geen gezag over de GPOe, die een staat in de staat was. Zij was een macht waarvoor zelfs sommige van de hoogste officieren van de regering-Caballero bevreesd waren. De Sovjet-Unie scheen het republikeinse Spanje in haar macht te hebben, alsof dit reeds Sovjet-bezit was.

Op 16 december vaardigde Largo Caballero zijn uitdagende proclamatie aan Franco uit: "Madrid zal *niet* vallen! Thans zal de oorlog pas beginnen, want thans hebben wij het nodige oorlogsmaterieel." De volgenden dag publiceerde de *Pravda* in Moskou, de spreektrompet van Stalin, openlijk dat de zuivering in Catalonië reeds begonnen was en "zal worden geleid met dezelfde energie waarmede deze werd uitgevoerd in de Sovjet-Unie."

De heldhaftige en wanhopige verdediging van Madrid bereikte haar hoogtepunt. Franco's luchteskaders hadden de hoofdstad verwoest, zijn troepen hadden bijna de voorsteden bereikt. Maar de republikeinen hadden thans bommenwerpers en piloten, tanks en kanonnen. Onze militaire hulp was net op tijd gekomen om Madrid te redden. Generaal Berzin en zijn staf leidden in stilte de strijd, door generaal Miaja voor het oog van de wereld gevoerd, evenals door Kleber, de schijngeneraal van de Komintern.

De schitterende wapenfeiten van de Internationale Brigade en de materiële hulp van de Sovjet-Unie deden de communistische partij in Spanje zodanig in ledental toenemen dat dit in januari 1937 reeds meer dan 200.000 bedroeg. De redding van Madrid deed het prestige van de Sovjets enorm toenemen.

Tezelfdertijd betekende deze het einde van het eerste stadium van de interventie van Stalin in de burgeroorlog. De actie om Spanje te *staliniseren* begon thans grimmige ernst te worden. De GPOe leidde de aanval. De Komintern werd op de achtergrond geschoven. Op 4 februari 1937 werd generaal Kleber ontheven van het bevel over de Internationale Brigade. Er werd bekend gemaakt dat deze Komintern-generaal zou worden overgeplaatst naar Malaga om de republikeinse verdediging te organiseren. Er werd nooit meer iets van hem gehoord.

Een paar weken later vernam ik in Moskou dat Klebers verdwijning in verband stond met de zuivering van het Rode Leger en de talrijke arrestaties van officieren. Vele van zijn intieme kameraden werden als samenzweerders neergeschoten door de vuurpelotons van Stalin. Ik ontmoette toevallig de broer van Kleber, die in april uit het buitenland was teruggeroepen. Een poosje later werd die óók al gearresteerd door

de GPOe. De verdwijning van de Kom-interngeneraal in de grote zuivering betekende eenvoudig dat hij een van de mannen was die niet langer van nut waren voor Stalin en dat hij *te véél wist!* Stalin had besloten dat de Komintern haar rol in Spanje gespeeld had. Berzin en Stashevsky hadden thans de republikeinse regering goed in hun macht.

De verdwijning van generaal Kleber veroorzaakte niet het minste commentaar van hen, die hem over de hele wereld zo uitbundig geprezen hadden. Zijn gefabriceerde roem stierf tegelijk met hem.

Generaal Loekacz was misschien een groter lieveling van de goden. Hij was een Hongaars communist, een auteur, zijn ware naam was Mata Zalka en *hij* sneuvelde aan het republikeinse front in Spanje.

De succesvolle verdediging van Madrid met Sovjet-wapenen schonk de GPOe nieuwe kansen om haar macht uit te breiden. Duizenden mensen werden gearresteerd, inclusief vele buitenlandse vrijwilligers die naar Spanje gekomen waren om tegen Franco te strijden. Iedere kritiek, iedere minder gunstige opinie van Stalins dictatorschap in Rusland, iedere relatie met diens tegenstanders, werd als verraad beschouwd. De GPOe bezigde al haar methoden door haar in Moskou toegepast, om bekentenissen los te krijgen en die van snelle terechtstellingen.

Ik ken het aantal anti-stalinisten, dat in het republikeinse Spanje werd terechtgesteld, absoluut niet. Ik zou grote reeksen individuele gevallen kunnen beschrijven, maar ik zal mijzelf beperken tot één vermoedelijk slachtoffer dat wellicht nog in leven kan zijn. De weinige feiten welke ik zal verhalen, kunnen zijn familie misschien van nut zijn om hem te redden. Een jonge Engelsman, radiotechnicus, genaamd Friend, had een broer in Leningrad, die getrouwd was met een Russisch meisje. Hij was een overtuigd anti-fascist en Sovjet-Rusland was het land van zijn dromen. Hij slaagde er na veel moeite in om toegelaten te worden in de Sovjet-Unie en ging er wonen.

Toen de Sovjet-interventie begon, werd hij naar Spanje gestuurd als radiotechnicus. Begin 1937 werd er een rapport in het hoofdkwartier van de GPOe in Moskou ontvangen dat Friend blijk had gegeven van 'sympathie met de trotskisten'. Ik kende de jongen en ik weet zeker dat hij met hart en ziel de zaak der republikeinen was toegedaan, alsmede de Sovjet-Unie. Ja, hij was omgegaan met socialisten en andere radicalen, hetgeen iets héél gewoons was voor een jong Engelsman, die onbekend was met de onzichtbare Chinese Muur, welke het Sovjetpersoneel scheidde van de Spanjaarden.

Later vroeg ik een van de leiders van de GPOe in Moskou naar hem en ontving een ontwijkend antwoord. Bij nader onderzoek vernam ik dat Friend als gevangene naar Odessa was getransporteerd. Ik hoorde ook hoé men hem te pakken had gekregen. De GPOe in Spanje had hem op een schip van de Sovjets gelokt, zogenaamd om de radiozender te repareren. Friend had er ábsoluut geen idee van dat de GPOe hem op de hielen zat. Eenmaal aan boord werd hij gegrepen. Op 12 april werd hij opgesloten in de kerkers van de GPOe in Moskou. Tot op vandaag weten zijn broer in Leningrad en zijn familie in Engeland absoluut niet wat er met hem gebeurd is. En evenmin ben ik te weten kunnen komen of hij werd terechtge-

steld als 'spion' of thans verblijft in een ver verwijderd concentratiekamp.
Er kwamen ontelbaar vele van die verdwijningen voor. Sommigen werden ontvoerd en overgebracht naar Sovjet-Rusland. Anderen weer werden vermoord in Spanje. Een van de meest beruchte gevallen is dat van Andrès Nin, de leider van de revolutionaire partij POUM. Nin was vroeger trotskist geweest en jaren geleden was hij een der leiders van de Komintern. Met een groep kameraden verdween Nin uit de gevangenis waar zij waren opgesloten door de GPOe. Hun lijken werden pas gevonden nadat een commissie van Engelse parlementsleden naar Spanje gekomen was om een onderzoek in te stellen naar hun verdwijning. Een ander berucht geval is dat van de jonge Smillie, zoon van de vermaarde leider van de Engelse Labour Party, Robert Smillie, die vermoord werd in een GPOe-gevangenis in Spanje. En nog een ander geval is dat van Mark Rein, zoon van de *emigrant* en leider van de Russische socialisten, Raphael Abromowitsj.
Het werk van de GPOe op Spaanse bodem veroorzaakte een diepe kloof in de anti-fascistische gelederen van de Republiek. Het begon tot Caballero en zijn aanhangers door te dringen dat zij niet hadden geweten wat zij deden, toen zij zich verbonden met de communistische partij. De premier Caballero kon die Sovjet-terreur niet verduren, welke zijn eigen partij decimeerde en zijn eigen politieke bondgenoten terechtstelde. Het autonome gouvernement van Catalonië, dat de zuivering door de GPOe weerstond en wel met man en macht, trad op naar het hart van Caballero. Een binnenlandse crisis begon zich in Spanje te ontwikkelen.
Vanuit Moskou, waar de binnenlandse aangelegenheden van Spanje werden beslist, zag ik die crisis aankomen en een hoogtepunt bereiken. In maart 1937 las ik een geheim rapport van generaal Berzin aan de commissaris van Oorlog Woroshilov. Het werd ook gelezen door Yeszhov, Yagoda's opvolger als chef van de GPOe (die sindsdien óók geliquideerd is). Zulke rapporten waren natuurlijk bestemd voor Stalin persoonlijk, hoewel deze gericht werden aan de onmiddellijke superieur van de rapporteur.
Na een optimistische beschouwing over de militaire situatie en een aanbeveling als opperbevelhebber van Miaja, rapporteerde Berzin dat er in de hoge Spaanse kringen verbittering was ontstaan over de GPOe en vele protesten daartegen geuit werden. Hij constateerde dat onze GPOe-agenten het Sovjetgezag in Spanje compromitteerden door hun ongeoorloofde bemoeiingen en spionage in regeringskringen. Hij eindigde met de eis dat Orlov direct uit Spanje zou worden teruggeroepen.
"Berzin heeft groot gelijk", luidde Sloutski's opmerking, toen ik het rapport gelezen had. Sloutski, de chef van de afdeling buitenland van de GPOe, vervolgde met te zeggen dat onze mannen zich in Spanje gedroegen alsof zij in een kolonie waren en zelfs de Spaanse leiders behandelden zoals in een kolonie de inheemse bevolking wordt behandeld. Toen ik hem vroeg of er iets tegen Orlov's optreden gedaan zou worden, zei Sloutski dat dit van Yeszhov afhing.
Yeszhov, grootmaarschalk van de grote zuivering die toen op til was, beschouwde zélf Spanje als een Russische provincie. Bovendien waren Berzins kameraden in het Rode Leger al in de gehele Sovjet-Unie gegrepen en Berzins eigen leven verkeerde in even groot ge-

vaar. Met zóveel kameraden van hem, reeds gevangen in de netten van de GPOe, zouden zulke rapporten in het Kremlin niet al te gauw geloofd worden.
In april arriveerde Stashevsky in Moskou om aan Stalin persoonlijk rapport uit te brengen over de Spaanse situatie. Hoewel een overtuigd stalinist, een echt orthodox partijlid, voelde ook Stashevsky dat het optreden van de GPOe in de republikeinse gebieden onjuist was. Evenals generaal Berzin kwam hij op tegen de koloniale methoden, toegepast door Russen op Spaans grondgebied.
Stashevsky had geen medelijden met afvalligen of 'trotskisten' in Rusland en ging akkoord met de manier waarop de GPOe hen behandelde, doch hij vond dat de GPOe de bestaande Spaanse politieke partijen moest eerbiedigen. Omzichtig zinspeelde hij erop dat Stalin wellicht de Spaanse politiek van de GPOe zou kunnen wijzigen. De 'Grote Baas' deed alsof hij het met hem eens was en Stashevsky verliet het Kremlin bijzonder opgetogen.
Later had hij een conferentie met maarschalk Tukhachevsky in de loop waarvan hij de aandacht vestigde op het schandelijke optreden van de Sovjetambtenaren in Spanje. Deze conferentie veroorzaakte heel wat gepraat in kleinere kring, gedeeltelijk wegens Tukhachevsky's reeds enigszins wankele positie. De maarschalk begreep heel goed de noodzakelijkheid om degenen in toom te houden die in Spanje optraden alsof het een veroverd land was, maar hij had al geen voldoende gezag meer om hen te straffen.
Stashevsky en ik spraken elkaar dikwijls. Hij verwachtte binnenkort de val van Caballero en de opkomst van Negrin, de man die hij had aanbevolen als premier. "Binnenkort kunnen wij in Spanje hevige strijd verwachten", merkte hij meer dan eens op.
Dit was duidelijk voor diegenen onder ons die Stalins politiek begrepen. Stalin had zijn successen in het plan om Spanje een vazalstaat van het Kremlin te maken geconsolideerd en was al bezig aan een tweede voorwaartse beweging om dit te bereiken. De Komintern verdween daarom helemaal van het toneel. Berzin hield thans de teugels in handen van het commando van het Spaanse leger. Stashevsky had het grootste gedeelte van de goudreserve van de Bank van Spanje naar Moskou overgebracht. De GPOe-machine werkte op volle toeren. De hele onderneming was uitgevoerd overeenkomstig Stalins instructies: 'Blijf buiten bereik van het kanonvuur!' Wij hadden het risico van een wereldoorlog vermeden en niettemin scheen Stalins doel weldra bereikt.
Maar de énige grote hinderpaal was Catalonië. De Catalanen waren anti-Stalin en vormden een van de steunpilaren van de regering-Caballero. Om de volledige macht in handen te krijgen, moest Stalin in ieder geval Catalonië nog onder zijn gezag brengen en Caballero uit de regering zetten.
Dit werd met nadruk betoogd in een rapport, aan mij uitgebracht door een van de leiders van de Russische anarchisten in Parijs, die een geheim agent was van de GPOe. Hij was naar Barcelona gestuurd, waar hij als vooraanstaand anarchist het vertrouwen genoot van de anarcho-syndicalisten in de lokale regering. Zijn opdracht was om op te treden als agent-provocateur, teneinde de Catalanen te bewerken om onbezonnen actie te ondernemen welke het inroepen van de hulp van het leger om een 'opstand achter het front' te onderdrukken, zou rechtvaardigen.

Zijn rapport bestond uit minstens dertig bladzijden. Evenals al onze geheime rapporten was het overgebracht in kleine filmrollen. Een speciale afdeling in het hoofdkwartier in Moskou is uitgerust met de beste Amerikaanse fototoestellen om die films te maken. Ieder velletje van het rapport was een vergrote afdruk.
De agent gaf een gedetailleerd rapport van zijn conferentie met de verschillende partijleiders, wier vertrouwen hij bezat en van de maatregelen die hij getroffen had om hen te inspireren tot daden, welke de GPOe een verontschuldiging aan de hand zouden doen om hen te vernietigen. Hij was er zeker van dat er spoedig een opstand in Barcelona zou uitbreken.
Een ander rapport bereikte mij van José Diaz, leider van de Spaanse communistische partij, en was gericht aan Dimitrov, president van de Komintern. Dimitrov stuurde dit onmiddellijk door aan het hoofdkwartier van de GPOe, aangezien hij allang geleerd had wie zijn baas was. Diaz hekelde Caballero als een dromer en een praatjesmaker, die nooit een betrouwbaar bondgenoot van de stalinisten zou worden. Hij prees Negrin. Hij beschreef het werk dat de communisten deden onder de socialisten en anarcho-syndicalisten om hen intern te verzwakken. Deze rapporten toonden aan dat de GPOe een complot op touw zette om de 'oncontroleerbare' elementen in Barcelona te vernietigen en de macht in handen te nemen voor Stalin.
Op 2 mei belde Sloutski mij op in Hotel Savoy en vroeg mij om een bezoek te gaan brengen aan een bekend Spaans communist, Garcia genaamd. Hij was de leider van de geheime dienst van de republikeinse regering, welke thans zetelde in Valencia. Hij was naar Rusland gezonden om de meiviering bij te wonen. Door de grote drukte van de zuivering was van het telegram dat zijn aankomst aankondigde niet voldoende notitie genomen. Niemand had hem verwelkomd en hij logeerde in zijn eentje in het Nieuwe Moskou-Hotel. Sloutski verzocht mij om het begane verzuim zo goed mogelijk te herstellen.
Ik ging met een kameraad een bezoek aan Garcia brengen en trof een flinke, keurige man aan van ruim dertig jaar. Hij vertelde mij dat zijn vriend Orlov, leider van de GPOe in Spanje, zo goed was geweest om dit uitstapje naar de hoofdstad van de Sovjet-Unie voor hem te arrangeren.
"Ik was erg verheugd hierheen te gaan", zei hij, "maar niemand haalde mij af en ik kon geen kaart krijgen voor het Rode Plein op de eerste mei. Alles wat ik van de grote parade gezien heb waren de flauwe schimmen ervan, welke ik aan de overkant van de rivier door mijn raam hier kon zien." Wij boden kameraad Garcia onze oprechte verontschuldigingen aan en namen hem mee naar het Savoy Hotel om te dineren. Hij merkte op dat de Sovjetarbeiders die hij op straat zag er blijkbaar nog erger aan toe waren dan de Spaanse arbeiders, zelfs in de burgeroorlog. Hij had gezien dat levensmiddelen schaars waren en vroeg mij hoe het kwam dat de Sovjetregering er maar niet in slagen kon om de levensstandaard van de volksmassa's te verbeteren.
Toen ik Sloutski ontmoette, vroeg ik hem: "Waarom is die Spanjaard eigenlijk hierheen gehaald?" "Orlov wilde hem weg hebben", zei Sloutski. "Wij moeten hem hier een poosje amuseren tot eind mei." Aangezien ik de rapporten gelezen had, behoefde ik niet eens

te vragen, wat Orlov in mei te doen had. Het nieuws uit Barcelona bracht een grote schok teweeg in de hele wereld. Vette koppen in de bladen schreeuwden het uit: 'Anarchistische opstand in Barcelona'. De correspondenten rapporteerden een anti-stalinistische samenzwering in de hoofdstad van Catalonië, een gevecht om het telefoonkantoor, straatgevechten, barricades, terechtstellingen. Tot de dag van vandaag staan die meidagen in Barcelona in de geschiedenis van deze tijd opgetekend als een broederoorlog onder de anti-fascisten, terwijl Franco hen aanviel. Volgens de officiële verklaringen trachtten de Catalaanse revolutionairen verraderlijk de macht te grijpen op een ogenblik dat iedere inspanning nodig was om weerstand te bieden aan het fascisme. Een andere lezing van het drama in Barcelona, verstrekt aan de pers en over de hele wereld verspreid, is dat het een opstand betrof van "sommige oncontroleerbare elementen, die zich bij de anarchistische beweging hadden aangesloten om onlusten te verwekken in het voordeel van de vijanden van de republiek".

Een feit is dat in Catalonië de overgrote meerderheid van de arbeiders verwoede anti-stalinisten waren. Stalin wist dat een uitbarsting onvermijdelijk was, maar hij wist óók dat de oppositionele krachten hevig verdeeld waren en door een snelle stoutmoedige actie gemakkelijk konden worden vernietigd.

De GPOe stookte het vuurtje goed aan en zette al die syndicalisten, anarchisten en socialisten tegen elkaar op. Na vijf dagen van bloedvergieten, waarbij ruim vijfhonderd mensen werden gedood en ruim duizend gewond, was Catalonië het geschilpunt, waardoor de Caballero-regering al dan niet moest vallen. De Spaanse communisten, onder leiding van Diaz, eisten de onderdrukking van alle anti-stalinistische partijen en vakverenigingen in Catalonië, het stellen van alle kranten, van de omroepen en van alle vergaderruimten, onder toezicht van de GPOe en de onmiddellijke en algehele stopzetting van iedere anti-stalinistische beweging in het republikeins gebied. Largo Caballero wilde niet zwichten voor die eisen en werd op 15 mei tot aftreden gedwongen. Dr. Juan Negrin werd premier van de nieuwe regering, zoals Stashevsky allang beslist had. Zijn regering werd verwelkomd als de 'regering der overwinning'. Negrin bleef premier tot aan de ineenstorting van de republikeinse verdediging in maart 1939.

Garcia kwam opgewonden naar mij toe, zodra hij al dat nieuws uit Barcelona vernam. Hij was al naar het Spaanse gezantschap geweest. Hij wilde direct naar Spanje terug. Hij kon maar niet begrijpen waarom hij niet weg kon komen. Maar Sloutski wilde hem niet laten gaan; Orlov in Barcelona wilde Garcia niet in de buurt hebben. Ja, hij was wel een bekend, vooraanstaand communist, maar hij kon wel eens last veroorzaken. In Barcelona maakte de GPOe gevangenen bij massa's tegelijk. Sloutski bood Garcia een uitstapje aan naar de Kaukasus en de Krim en beweerde dat de Sovjet-regering hem alles wilde laten zien. Maar Garcia wilde naar zijn land terug. Natuurlijk ging hij *niet* terug!

Op het Spaanse gezantschap maakte Garcia kennis met vier andere Spanjaarden, die ook naar hun land terug wilden. Die vier mannen waren twee ruime kamers ter beschikking gesteld in Hotel Metropool. Zij waren rondgeleid in alle musea in Moskou en hadden alle bezienswaardigheden in en buiten de

hoofdstad bekeken. Zij waren naar de Kaukasus geweest, naar de Krim, naar Leningrad, zelfs naar de Dnieprostroy Dam. Vijf maanden lang hadden zij overal in de Sovjet-Unie rondgeneusd. Dagelijks gingen zij naar het Spaanse gezantschap om nieuws uit hun land te vernemen. Iedere dag opnieuw probeerden zij hun passen terug te krijgen. Uit mijn gesprekken met hen maakte ik op dat zij wel begrepen dat zij gevangenen waren. Hun regering kon hen niet helpen; Stalin regeerde *hun* regering.

Ik vroeg aan Sloutski wie die vier heren waren: "Die vier?", zei hij. "Het zijn kassiers van de Bank van Spanje. Zij kwamen hier naar toe met het verscheepte goud. Zij hebben er drie maanden over gedaan, nacht en dag werkend, om het te tellen en te boeken en te controleren. En *thans* willen zij naar hun land terug!"

Toen ik Sloutski vroeg hoe dat allemaal af moest lopen, zei hij: "Zij mogen van geluk spreken als zij hier vandaan komen na afloop van de oorlog. Voor het ogenblik moeten zij in onze handen blijven."

Een paar dagen voor Sloutski mij het verhaal deed van die kassiers van de Bank van Spanje, had ik in de bladen te Moskou een lijst gezien van hooggeplaatste GPOe-ambtenaren, die de Orde van het Rode Vaandel hadden ontvangen. Er waren vele mij goed bekende namen bij. Het kwam ineens in mij op om Sloutski te vragen voor welke buitengewone diensten zij die zo begeerde decoratie hadden gekregen. Hij zei dat de gedecoreerden de leiders geweest waren van een speciaal detachement van ongeveer dertig vertrouwde officieren, dat in december naar Odessa gezonden was om daar een schip te lossen.

Een enorme hoeveelheid goud was toen uit Spanje aangekomen. Stalin wilde dat lossen van de schat alléén maar toevertrouwen aan de hoogste ambtenaren van zijn geheime politie, vrezend dat er iets van uit zou lekken. Hij liet Yeszhov persoonlijk de daartoe meest geschikte mannen uitzoeken. Het lossen was zó angstvallig geheim gehouden, dat ik er *toen* pas voor het éérst iets van hoorde.

Een van mijn medewerkers, die deze ongewone expeditie had meegemaakt, beschreef mij het toneel daarvan in Odessa. De héle omgeving van de steiger was ontruimd en omringd door speciale troepen. Dwars over die open ruimte heen, van het dok naar de spoorlijn, droegen de hóógste beambten van de GPOe de kisten met goud op hun rug. Dágenlang droegen zij die kisten en laadden er vrachtwagens mee die in konvooi, onder scherpe militaire bewaking, naar Moskou reden.

Hij probeerde mij een indruk te geven van de hoeveelheid goud, welke zij in Odessa gelost hadden. Wij liepen juist over het uitgestrekte Rode plein. Hij wees naar de vele open grasvelden die ons omringden en zei: "Als alle kisten goud, welke wij in het dok van Odessa hebben opgestapeld, naast elkaar hier op het Rode Plein gelegd waren, dan zou het héle plein bedekt zijn geweest." Dat was *zijn* manier om de grootte van de vangst aan te duiden.

Kort nadat de regering-Caballero gevallen was, zat ik op een dag op het bureau van Sloutski toen de telefoon ging. Het was een oproep van de speciale afdeling. Zij wilden weten of mejuffrouw Stashevsky de Sovjet-Unie verlaten had. Sloutski, die een vriend van Stashevsky en diens gezin was, maakte zich erg ongerust. Op een ander toestel belde hij de paspoortenafdeling op. Toen hij de telefoon neerlegde, slaakte hij een zucht

van opluchting. Juffrouw Stashevsky was de grens al over. Hij gaf die inlichting door aan de speciale afdeling.
Wij begrepen allebei dat die oproep weinig goeds betekende voor Stashevsky. Hij was toen teruggekeerd naar zijn post in Barcelona. Zijn vrouw, Regina, was in Parijs, waar zij werkzaam was in het Sovjet-paviljoen op de Wereldtentoonstelling. Stashevsky had maatregelen getroffen dat hun negentienjarige dochter zich bij haar moeder kon voegen om haar te helpen. Het meisje bereikte Parijs, maar een maand later, in juni, kreeg zij instructies om bepaalde voorwerpen, geëxposeerd in het Sovjet-paviljoen, naar Moskou terug te brengen. Zonder ook maar iéts te vermoeden, reisde zij terug naar de Sovjet-Unie.
Onderwijl was haar vader uit Spanje teruggeroepen. In juli 1937 was ik terug in Parijs. Ik belde geregeld mevrouw Stashevsky op om te weten te komen wanneer haar man in Parijs terug zou komen. Op zekere dag vertelde zij mij dat hij én generaal Berzin in Parijs gearriveerd waren, maar reeds met de eerstvolgende trein doorgereisd waren naar Moskou, zó'n haast was erbij. Zij kon haar ongerustheid niet verbergen. In juni had Stalin bijna de gehele hoogste leiding van het Rode Leger 'geliquideerd', inclusief maarschalk Tukhachevsky.
Ik ontmoette mevrouw Stashevsky herhaaldelijk, Zij vernam taal noch teken van haar dochter of haar man. Zij begon hun appartement in Moskou op te bellen, omdat bij hun afwezigheid daar altijd een vriend woonde. Dagenlang en avond aan avond belde zij haar nummer in Moskou op. Het resultaat was altijd en eeuwig: 'Geen antwoord'.
Zij kon maar niet begrijpen wat er aan de hand was en zette haar pogingen voort. Eindelijk kreeg zij verbinding. Een dienstbode antwoordde. Stashevsky was niet thuisgekomen. Niemand in het hele huis wist zelfs, dat hij in Moskou was. Evenmin was er iets bekend omtrent het meisje, dat een maand tevoren naar Moskou gelokt was als gijzelaarster.
Twee weken verstreken zonder enig nieuws. Begin augustus ontving mevrouw Stashevsky een brief van haar man met het verzoek om alles in orde te maken en naar Moskou terug te keren. Zij begreep, na al haar getelefoneer, dat die brief uit de gevangenis kwam. Zij pakte haar koffers in en reisde terug naar de Sovjet-Unie - naar het énige wat haar in de wereld was overgebleven.
Generaal Berzin verdween eveneens. De terechtstelling van de bevelvoerende aanvoerders van het Rode Leger voorspelde niet veel goeds voor Berzin. Evenals Stashevsky was hij nauw verbonden geweest met de vermoorde commissarissen en generaals sedert het begin van de Sovjet-revolutie, bijna twintig jaar geleden. Tegenover dit feit werden al zijn verrichtingen en schitterend werk in Spanje en zijn strikte en gehoorzame trouw *niet* geteld. Tot de dag van vandaag behoort hij tot het grote aantal Sovjet-leiders, wier lot alleen maar kan worden vermoed en misschien wel nooit bekend zal worden.
In die dagen, de zomer van 1937, juist toen Stalin zijn doel scheen te hebben bereikt in het verre Spanje, viel Japan China aan. De bedreiging van de Sovjet-Unie in het Verre Oosten werd alarmerend. De Japanse troepen namen Beijing in, bombardeerden Sjanghai en rukten op naar Nanking. De regering Tsjang-Kai-Sjek sloot vrede met Moskou en verzocht om hulp van de Sovjets.

Gelijktijdig werden de fascistische mogendheden voortdurend agressiever in West-Europa. Italië en Duitsland kwamen openlijk Franco te hulp. De militaire situatie van de Spaanse Republiek werd steeds moeilijker. Als Stalin zijn werk in Spanje thans zou willen stabiliseren, zou hij dat land de volledige hulp moeten bieden, nodig om Franco en zijn bondgenoten te verslaan. Maar méér dan ooit was hij er zeker afkerig van om een grote oorlog te riskeren. Zijn leuze: 'Blijf buiten bereik van het kanonvuur!' werd nog dringender na Japans inval in China en bedreiging van de Siberische grens.

De rol van Stalin in Spanje naderde zijn onterend einde. Stalin was in Spanje tussenbeide gekomen in de hoop dat hij, met behulp van een van hem afhankelijk Spanje als springplank, een weg zou kunnen banen van Moskou naar Londen en Parijs en zodoende uiteindelijk naar Duitsland! Zijn manoeuvre slaagde niet. Het ontbrak hem aan de nodige moed - aan durf! Hij speelde zijn spel stoutmoedig tegen de onafhankelijkheid van het Spaanse volk maar slap, te zwak, tegen Franco. Hij slaagde op het gebied van moorddadige intriges, doch legde het af in de strijd.

Parijs en Londen namen tegenover Franco een meer welwillende houding aan. In de loop van 1938 trok Stalin geleidelijk zijn hand uit Spanje terug. En álles wat hem uit dat avontuur overbleef waren die *duizenden* kisten vol met Spaans goud.

BLADSPIEGEL 17

Weliswaar was ik zaterdag 19 maart 2005 voor de vijfde maal op de internationale Alternatieve Boekenbeurs in De Centrale in Gent, maar in de voorgaande jaren had ik geen glimp van de, naar men zegt, prachtige oude binnenstad opgevangen. Daar moest, vond ik, verandering in komen. Dat is echter niet gelukt. Het was zo druk op de beurs, er was zoveel interesse in het aangebodene, óók bij de stand van De AS, dat ik enkel tijd had om in een fris voorjaarszonnetje een klein blokje om te gaan.
In Zagreb werd op dezelfde dag en de dag erna de eerste Anarhisticki Sajam Knjijga (www.ask-zagreb.org), ofwel anarchistische boekenbeurs, georganiseerd. In San Francisco was een week later de Anarchist Bookfair (www.indybay.org) alweer toe aan de tiende editie, in het Canadese Edmonton (www. mamaphonic.com) vond toen ook een boekenbeurs plaats. Komende boekenmarkten zijn de 7de Manchester Radical Bookfair (www.radicalbookfair.org.uk) op 30 april en van 23 tot en met 25 september 2005 in het Italiaanse Firenze de 2de Anarchist & Libertarian Bookfair and 3de Festival of Art and Anarchy (www.raforum.apinc.org).
Boekenmarkten dus te over, en dat op vele plaatsen ter wereld! Je kunt echter ook thuis *Boekberichten* 34, lente 2005, van de boekhandels Fort van Sjakoo & Rosa (www.sjakoo.nl, www.bookshoprosa.nl), lezen, en boeken met als thema tweedehands 'anarchisme, Spaanse burgeroorlog, provo en de Roode Bibliotheek' laten bezorgen.
Maar is dit allemaal wel 'sexy' genoeg? In *Ravage* #1 (van Ostadestraat 233n, 1073 TN Amsterdam, www.antenna.nl/~ravage) las ik een pleidooi voor het 'marketten van de anarchistische beweging': "Zorg voor pakkende namen, coole outfits, stoere affiches etcetera. Maak er een show van. (..._) Waar is de anarchistische Abdul Jabbar van de Ven? Of de anarchistische Geert Wilders? We moeten niet zeuren over hun impact of succes, maar er een voorbeeld aan nemen. Met een andere inhoud natuurlijk. (_...) Wil je de maatschappij veranderen, dan moet je er onderdeel van uitmaken. Wil je de maatschappij onderuit halen en een nieuwe opbouwen, dan moet je er afstand van nemen en er voor gaan. En er niet tussenin gaan zweven zoals we nu doen."
De Erich Mühsam expositie in het Joods museum in het Duitse Dorsten (www. jmw-dorsten.de) zal voor schrijver van bovenstaande zeer waarschijnlijk ook geheel niet 'sexy' zijn geweest; Graswurzelrevolution (www. graswurzel.net) 293, november 2004, maakte melding van deze tentoonstelling. Cool zal ook niet het interview met Marianne Enkell (1944) van het in het Franse Lausanne gevestigde Centre International de Recherches sur L'anarchisme (CIRA) in hetzelfde nummer zijn. Zij is er veertig jaar actief. Het CIRA werd opgericht door haar moeder Marie-Christine Mikhailov, die eind vorig jaar overleed.
En meer valt er niet te lezen in deze ditmaal magere Bladspiegel. Maar, zowaar eens helemaal geen NRC-Handelsblad!
P'tje Lanser

BOEKBESPREKINGEN

VRIJHEID, GELIJKHEID EN DEMOCRATIE
De titel van het boek *Creatieve democratie* is misleidend. Het boek gaat namelijk niet over 'creatieve democratie'. Waar gaat het dan wél over?
Aan de orde is het denken van de Amerikaanse psycholoog, filosoof en vertolker van het pragmatisme, John Dewey. Deze heeft van zich doen spreken in de eerste helft van de vorige eeuw. Daarna ebde zijn invloed weg.
De auteur van het genoemde boek, Louis Logister, signaleert een toenemende belangstelling voor politieke theorievorming met betrekking tot andere vormen van democratie dan de representatieve. In dit verband in-

troduceert hij Dewey, die heeft nagedacht over de publieke deelname van burgers in maatschappelijke besluitvorming ('participatieve democratie'). De ondertitel van het boek laat dan ook beter zien dat het daarover zal gaan: 'John Deweys pragmatisme als grondslag voor een democratische samenleving'. Logisters onderzoeksvraag luidt: 'Kan Deweys concept van participatieve democratie, dat hij fundeert op een pragmatische antropologie en ethiek, vruchtbaar zijn bij de benadering van hedendaagse sociale en politieke vraagstukken?'.

Aan het beantwoorden van die vraag is Logister niet toegekomen. Hij heeft wel één groot uittreksel van de belangrijkste werken van Dewey gemaakt. Dat is op zich al een heel werk.

Eerst heeft hij een intellectueel portret van Dewey geschetst en de uitgangspunten van zijn (politieke) filosofie gegeven. Vervolgens is hij nader op de inhoud van diens verschillende werken in gegaan. Samengevat levert dit het volgende beeld op.

Dewey beschouwt de mens als een handelend organisme. Dit is de reden dat hij alles wat de mens doet, leert, kan of moet doen in een handelingstheoretisch perspectief zet. Door te doen, leert de mens, jong zowel als oud. Denken is bij Dewey primair gericht op het oplossen van een probleem. Daar kan je dus al heel jong mee beginnen, want er zijn altijd wel problemen die om een oplossing vragen, ook al zijn ze nog zo klein. Telkens wordt de omgeving waarin wordt gehandeld (de handelingscontext) in ogenschouw genomen en de functionele relaties tussen elementen die in die context een rol spelen, beoordeeld.

Het is in die zienswijze niet vreemd dat Dewey zijn psychologische opvattingen over de handelende mens (en het kind) reconstrueert in opvattingen over de sociale verbanden van mensen, zoals 'school', 'gemeenschap' en 'staat'. Van psychologie zijn we dan terecht gekomen bij politieke filosofie en bijvoorbeeld bij participatieve democratie. Het is daarbij informatief om te weten dat Dewey kritiek had op de dominantie van het kapitalisme over de politiek en dat hij de maatschappij van zijn tijd een gedegenereerde versie achtte van de traditionele gemeenschap.

Zelf kende ik Dewey vooral via de Amerikaanse anarchist Paul Goodman (bijvoorbeeld via diens *New Reformation: Notes of a Neolithic Conservative*). Naast andere auteurs voert Goodman Dewey op als iemand die nuttige dingen over onderwijs heeft gezegd.

De constante waarden binnen Deweys filosofie zijn vrijheid, gelijkheid en de voortdurende zelfontwikkeling van het individu. Langs allerlei wegen tracht Dewey inzicht te vergroten over deze waarden en hun onderling verband. Als dat niet goed zit, dan zal participatieve democratie onhaalbaar zijn. Dat wisten we natuurlijk al en gelet op de titel van het boek leek het erop dat Logister het denken van Dewey zo zou 'reconstrueren' dat de toepasselijkheid ervan voor het heden zou blijken. De onderzoeksvraag belooft dat ook. Maar Logister komt niet verder dan aan het eind van zijn boek enkele bladzijden te besteden aan 'creatieve democratie' in relatie tot wat in modern bestuurskundig jargon 'interactieve beleidsvorming' heet. Het is dus een beloftevol boek, maar de belofte wordt niet ingelost.

Een tweetal waarden bij Dewey, vrijheid en gelijkheid, komen terug in een door Koo van der Wal samengestelde bundel. Deze oud-hoogleraar ethiek heeft het wat de titel van de bundel aangaat slimmer aangepakt dan Logister. Hij heeft namelijk de titel van een vraagteken voorzien: *Vrijheid, gelijkheid en broederschap?*

De drie begrippen zo op een rijtje gezet doen vermoeden dat er een verband is met de Franse Revolutie. En inderdaad, de ondertitel van de bundel luidt: 'De betekenis en huidige relevantie van het devies van de Franse Revolutie'. Samen met zeven collega's, van wie het merendeel nog aan een universiteit werkzaam is, heeft Van der Wal een lezingencyclus voor het HOVO (Hoger Onderwijs Voor Ouderen) in Rotterdam verzorgd.

De lezingen, met een in- en uitleiding door Van der Wal, zijn vervolgens gebundeld.
Het devies van de Franse Revolutie wordt als aanleiding gezien om iets te zeggen over actuele onderwerpen zoals het burgerschapsdenken, de idee van de mensenrechten, de multiculturele samenleving (onvermijdelijk!), het ontwikkelingsvraagstuk en de vriendschap. De uitwerkingen zijn te divers om hier te bespreken. In een enkel geval is echter niet goed duidelijk wat de behandeling van het onderwerp in de bundel doet, zoals dat over het privaatrecht. De auteur daarvan moet dit zelf ook hebben ingezien, waar hij in de slotregels van zijn betoog opmerkt: [dit] 'voert ons naar een slotconclusie over ons eigenlijke onderwerp'.
Het sterkste verhaal in de bundel vind ik dat van Jean-Marc Piret over de gevaren van de politisering van moralistische begrippen. Piret plaatst zich denkbeeldig midden in de periode van de Franse Revolutie en schetst Robespierre als meester in de beheersing van het retorische proces van betekenisomkering. Zo wordt 'terreur' van de staat 'prompte, strenge en onbuigzame rechtvaardigheid'. Piret legt tevens de verbinding met latere auteurs die met behulp van een zelfde retorica andere vormen van dictatuur hebben gelegitimeerd (Sartre bijvoorbeeld met de bedoeling het stalinisme te legitimeren).
Het retorische proces van omkering verschijnt de laatste jaren weer als het over terrorismebestrijding gaat. Ik denk bij dit laatste aan een terminologie als die van 'de as van het kwaad': welk land gooide ook al weer de eerste atoombom af? (ThH)
L.Logister, Creatieve democratie. John Deweys pragmatisme als grondslag voor een democratische samenleving; Damon, Budel 2004; 348 pag.; 19,90 euro.
K. van der Wal (red.), Vrijheid, gelijkheid en broederschap? Betekenis en huidige relevantie van het devies van de Franse Revolutie; Damon, Budel 2004; 154 pag.; 14,90 euro.

DE JAREN ZEVENTIG

Waren maoïsten, trotskisten, CPN'ers, het loslopende volkje van Rode Jeugd en Rode Hulp, ja zelfs anarchisten, revolutionairen - en dan ook nog in het decennium 'de jaren zeventig' (wie erachteraanmekkert 'van de vorige eeuw' verdient alsnog een rotje onder zijn of haar stoel)? Voor mij is het antwoord ontwijfelbaar 'neen' nooit geweest ook. Zelfs het idee dat ze een soort (gewelddadige) machtswisseling voorstonden, lijkt mij overdreven. In het schema dat Antoine Verbij in zijn boek *Tien rode jaren* over partijen en bewegingen in Nederland in dit decennium hanteert, neemt hij dit streven naar machtswisseling van de clubs of hun leden serieus. En hij maakt aannemelijk dat de leden dit ook echt dachten. Hoezeer het mede door hem ondertekende Manifest ten gunste van de Jaren Zeventig ook naar grachtengordellinksigheid riekt, hij neemt de *lunatic fringe* van links serieus in dit streven. En voor iemand als ik, die het toch allemaal van dichtbij heeft meegemaakt, is het juist ontluisterend omdat de schrijver het eerlijk en welmenend beschrijft - hij is niet alsnog marktdemocratisch gelijkgeschakeld - waarschijnlijk is dit ook niet nodig omdat hij zelf geen rol gespeeld heeft in genoemde bewegingen.
Anarchisten *als anarchisten* waren niet zinvol te organiseren in dit decennium en daarna, in Nederland - de schrijver stelt het voor of dit een algemeen gegeven is, maar we hoeven hier toch echt niet uit te leggen dat dit niet klopt. Zoals ik in het Jaarboeknummer over *Anarchisme in Nederland* heb geprobeerd duidelijk te maken, waren anarchisten in die jaren bij alle mogelijke acties betrokken, zijn ze ook vaak als eersten begonnen, maar hebben ze naar hun aard nooit borstklopperig gedaan om dit alles op te eisen. Dat laten we nu juist aan de leninisten over. Bij Kabouters, buurtacties, kraken, vrede, antimilitarisme, solidariteit, milieu, vrouwen en gekken, bij de 'radicaal-activistische bewegingen' kortom, die Verbij met duidelijk meer sympathie beschrijft, struikelde en struikel je bij wijze van spreken nog over de anarchisten, net zo gemakkelijk noemen ze zich zo niet eens - waarom zouden ze ook?

Ik gebruik het woord 'ontluisterend', omdat een zekere gewelddadigheid bij het streven in het algemeen, dus ook toen, ongepast is - de doel/middelen-verhouding die men aan anarchisten ook niet zou moeten hoeven uitleggen. Maar er waren dezulken die wel aan zoiets louches als 'de gewapende strijd' deden destijds - met betrekking tot Jan Keulen verneem ik het nu pas. Ook ontluisterend: de tweederangsrol die vrouwen in de genoemde clubs speelden, een rol die pas door separatisme in de latere jaren zeventig rechtgetrokken kon worden (en is het wel goedgekomen? Ik denk aan Judith Metz' *Gekraakte ideaal* en twijfel alsnog...). En tenslotte: het evidente anti-intellectualisme van deze bewegingen - het lijkt mij een juiste indruk achteraf dat er door deze zogenaamde revolutionairen niets van belang werd gelezen behalve het zoveelste manifest tegen politie en justitie. Let wel - dit zijn mijn conclusies als tijdgenoot en betrokkene. Verbij beschrijft dit alles juist zonder wrok of naijver en zonder 'de jaren zeventig' of bewegingen te willen bezwadderen. Laat de geschiedschrijving en het debat in 'eigen kring' beginnen. (AdR)
Antoine Verbij, Tien rode jaren - links radicalisme in Nederland 1970-1980; Amsterdam, Ambo 2005; geïll.; 264 pag.; 16,90 euro.

DE ZESDE MEI

Blow up van Antonioni en tegelijkertijd Michael Moore's *Fahrenheit* 911 moeten Theo van Gogh voor de geest gestaan hebben bij het maken van wat zijn laatste film zou worden. Ik prijs hem voor de bloedstollende laatste tonen in de film, Betty Lavette's *Let me down easy,* als begeleidende tonen bij de uitvaart van Pim Fortuyn. Eigenlijk slaat de tekst helemaal niet op de beelden, maar het is mooi gekozen en het is meteen Van Goghs eigen uitvaartmuziek geworden.
Het lijkt of iedereen een deskundig oordeel heeft over de islam in het algemeen en de moord op Theo van Gogh in het bijzonder, sinds de 2de november 2004. Maar het meest logische - een eerbetoon in de vorm van het bezoeken van de film - was het Nederlandse publiek te veel gevraagd. Misschien omdat de voor een Nederlandse rolprent onvermijdelijke wippende billen ontbreken? Of ziet De Menigte Van Gogh vooral als een stoutmoedig schelder op 'de moslims'? Dan zal men ook teleurgesteld zijn: vlak voor het einde laat hij een Marokkaans-Nederlandse rapgroep zingzeggen dat het zo zeker nog niet is dat de kogel van links kwam. Eendimensionaal is Van Gogh niet geweest. Hij koketteerde ook met het etiket 'anarchist' voor zichzelf - daar moeten we het nog eens serieus apart over hebben. (Net als over Fortuyn overigens).
Het is eigenlijk merkwaardig dat de geruchtmakendste politieke moord in Nederland sinds mensenheugenis alleen in een politiethriller die vrijelijk verfilmd is figureert als het raadsel dat de moord in feite is. Een bijna autistische dierenbevrijder die in zijn eentje Nederland op zijn kop zet en ontregelt tot de bananenmonarchie die dit land inmiddels is? Moeilijk te geloven, moeilijk te aanvaarden. Het is niet leuk om te zeggen, maar de film is eigenlijk net iets te lang en te traag. Maar lees het boek van Tomas Ross dat op een aantal punten sterk verschilt van de film of omgekeerd, maar wel meer achter deze moord ziet dan wat ons tot nu toe is voorgehouden. Als het niet waar is, is het mooi bedacht. (AdR)
Tomas Ross, De zesde mei; Amsterdam, Bezige Bij 2005; 12,50 euro.

TOLERANTIE

In het najaar van 2001 verscheen een nummer van *De AS* (136) over tolerantie. Aanleiding daarvoor vormde het debat over de multiculturele samenleving waarin het begrip tolerantie een belangrijke rol speelt. Terwijl aan het nummer gewerkt werd vond de aanslag plaats op de Twin Towers. Enkele maanden nadat het nummer verscheen stond het land op haar kop vanwege de moord op Pim Fortuyn.
Voor de Katholieke Universiteit in Nijmegen vormden de aanslagen en het felle debat over integratie van allochtonen in Nederland

aanleiding tot een reeks lezingen, waarvan enige tijd terug een bundeling verscheen. Uit de inleiding van Wil Derkse: "De publieke discussie rond verschijnselen als fundamentalisme, inburgering van allochtonen, geweld, de 'oude' dan wel 'nieuwe' politiek, de opkomst en neergang van de LPF, wordt gekenmerkt door een spanning tussen politieke correctheid en toenemende overgevoeligheid. In dit klimaat is het onbelemmerde vrije woord – 'ik zeg wat ik denk' – en de cultuur van 'keihard de leukste' te moeten zijn niet zonder risico's, wanneer dat vrije woord door cynici en fanatici in de mond wordt genomen. Ook de verbale gewelddaad is een daad, die ernstige gevolgen kan hebben." Een paar maanden na het verschijnen van deze bundel werd Theo van Gogh vermoord.

Het boek begint met drie historische analyses. Interessant is het artikel van Miriam van Reijen over Spinoza, waarbij ze de volgende omschrijving van tolerantie hanteert: 'het niet voorkómen of belemmeren van iets dat men als kwaad of ongewenst beschouwt, terwijl men wel in staat is dat te doen'. Niemand kan volgens Spinoza afstand doen van zijn vrijheid om te oordelen en te denken wat hij wil, en daaruit volgt dat de staat er nooit naar moet streven (tenzij met rampzalige gevolgen) "dat de mensen uitsluitend spreken volgens het voorschrift van de hoogste overheden, hoe verschillende en tegengestelde meningen ze ook koesteren", aldus Spinoza in zijn *Theologisch-politiek traktaat*. De grens ligt bij het handelen. Maar let op, "woorden geuit met list, met bewust gebruik van valse argumenten, en gesproken uit woede en haat" zijn in de ogen van Spinoza "woorden met een karakter van daden".

Arthur Eyffinger schrijft in deze bundel over Hugo de Groot, die benadrukte dat het moeilijker is voor de mens om tegen zijn eigen geweten in te gaan dan tegen de mening van anderen. "Grotius' gewetensvolle afweging, formeel-juridische benadering en genuanceerd denken hebben veel onbegrip en wrevel gewekt in zijn dagen van diepe intellectuele en morele crisis en acuut politiek conflict." Vervolgens beschrijft Wil Derkse Erasmus als eerste theoreticus van het pacifisme, strijdbaar tegenstander van intolerantie en oprecht prediker van algemene zachtmoedigheid. Tegen het eind van zijn leven schreef deze humanist: "Om geen ander ding wens ik mij meer geluk als om het feit, dat ik mij nooit bij enige partij heb aangesloten."

Na deze drie historische verhalen gaan Marcel Becker, Bas van Stokkom en Theo de Wit in op de actuele situatie, waarvan ik met name het essay van socioloog Bas van Stokkom interessant vond. Deze onderscheidt vier typen van intolerantie: 1. fanatieke geloofsijver met een intense afkeer van andersdenkenden (bijvoorbeeld fanatiek religieuze of politiek extremistische groepen), 2. masculien eergevoel gericht op de eigen groep en zich afzetten tegenover 'vreemden' of 'sociaal minderen' (macho's in het algemeen, voetbalsupporters, subculturele jeugdgroepen), 3. cynisme, waarbij morele waarden ondergeschikt worden gemaakt aan macht en belangen (denk bijvoorbeeld aan de LPF-achterban), 4. een narcistische vorm van overgevoeligheid waardoor mensen zich voortdurend miskend voelen (hier doelt van Stokkom op de slachtofferhouding binnen het politiek correcte denken).

Vele malen zorgelijker dan deze laatste vorm zijn volgens van Stokkom sarcastische en cynische representanten van onbeperkte meningsuiting (waarbij hij zowel Pim Fortuyn als Theo van Gogh als voorbeeld noemt), "omdat het patroon van 'keihard de leukste' een grote commerciële vlucht heeft genomen en statusverhogend werkt". "Racistische uitlatingen beogen dan ook enkel psychische schade toe te brengen. Het vrije woord is de zegepraal van de democratie, maar het is bespottelijk te denken dat vrije meningsuiting geen kosten met zich meebrengt of dat die kosten voor ieder gelijk uitvallen."

Ook dit boek zal niet het laatste zijn dat over tolerantie geschreven is, maar zeker door de

aandacht voor zowel actualiteit als oudere tolerantiedenkers vond ik deze bundel de moeite van het lezen waard. (RW)
Wil Derkse (red.), Grenzen aan tolerantie. Erasmus, Hugo de Groot, Spinoza en de actualiteit; Damon, Nijmegen 2004, 11,90 euro; ISBN 90 5573 519 1

DE ENGEL VAN DE GESCHIEDENIS

Wat zou ik hebben gedaan, het is een vraag die regelmatig door mijn hoofd schoot tijdens het lezen van Bruno Arpaia's *De engel van de geschiedenis.* Zou ik hebben gehandeld als Laureano Mahojo of als Walter Benjamin? Zij zijn de twee hoofdpersonen in deze roman, die een mengeling is van fictie en feiten.
De Spaanse anarchist Laureano Mahojo is geen man van veel woorden. Als in 1936 generaal Franco de nog prille Spaanse republiek omver werpt, pakt hij, net als vele anderen, de wapens op. Uiteindelijk moet ook hij de wijk nemen naar Frankrijk, dat de Spaanse vluchtelingen, en zeker de politieke, liever kwijt is dan rijk. Mahojo belandt in werkkampen, die met de tijd zelfs tussen de vuurlinies van de Fransen en de oprukkende Duitsers komen te liggen. Als Frankrijk capituleert, vlucht hij met een aantal kameraden richting de Pyreneeën.
Walter Benjamin is van een geheel ander slag. Deze Duits-joodse filosoof en huiskamergeleerde, die in tegenstelling tot Mahojo geen louter fictieve persoon is, gaat in Parijs in ballingschap als Hitler in Duitsland de macht overneemt. Ook in deze stad richt hij zich volledig op zijn levenswerk *Passagen,* waarmee hij faam hoopt te verwerven. Benjamin, die bevriend is met Bertold Brecht en Hannah Arendt, is een gekweld man. Een man die echter ook vertrouwen blijft houden in de autoriteiten, al moet hij eeuwig wachten op de uitreisdocumenten die hem een visum naar de Verenigde Staten zouden moeten opleveren.
Op het einde van het boek, dat speelt in de winter van 1940, loopt Mahojo in het grensgebied van Frankrijk en Spanje Benjamin letterlijk tegen het lijf. Mahojo is er smokkelaar, Benjamin een uitgeputte, levensmoede vluchteling. Een paar dagen later verneemt de anarchist dat Benjamin zich in Port Bou, na te zijn aangehouden door de Spaanse autoriteiten, het leven heeft benomen. Hij besluit om de *Passagen,* waar Benjamin tijdens hun ontmoeting over had gerept, eigenhandig naar de met Benjamin bevriende filosofen Horkheimer en Adorno in New York te brengen. Tijdens zijn tocht naar het vrije Portugal wordt hij hoog in de Pyreneeën evenwel door een hevige sneeuwstorm overvallen. Het manuscript is daar zijn redding, want daarmee weet hij wat bijeen gesprokkeld hout te doen ontbranden. Uiteindelijk belandt Mahojo niet in New York, maar in Mexico, waar hij oud weet te worden.
Niet alleen de lotgevallen van een anarchist en van een filosoof maken van De engel van de geschiedenis een interessante roman, daar zorgt ook de ingenieuze verhaalstructuur voor. Arpaia laat namelijk Mahojo 'zelf' zijn verhaal vertellen en met deze truc weet hij handig diens levensinstelling te benadrukken. Het relaas van Benjamin, dat om de hoofdstukken van Mahojo heen is geweven, is daarentegen opgesteld in de derde persoon. Enig minpuntje aan het boek zijn de nu en dan opduikende barokke zinnen, die het verhaal in mijn ogen niet verbeteren maar eerder ontsieren. (PL)
Bruno Arpaia, De engel van de geschiedenis; vertaald door Aafke van der Made; Wereldbibliotheek Amsterdam; paperback, 320 pag.; ISBN 90 284 1986 1; 22,50 euro.

ANARCHISME OVER DE GRENZEN

Op de Gentse boekenbeurs (aboekenbeurs@yahoo.com) stonden meer stands dan ooit en was de publieke belangstelling hartverwarmend. Wat er opviel, was het brede aanbod van libertaire uitgaven uit Frankrijk. Met name het fonds van Atelier Creation Libertaire (BP 1186, 69202 Lyon) is indrukwekkend. En dan is er nog Editions Antisociales (Parijs) dat verraste met een vertaling van Nico Jassies' *Marinus van der Lubbe en de Rijksdagbrand* voor een onverwacht lage prijs. In deze

Franse editie zijn tal van documenten opgenomen die in de Nederlandse uitgave (zie *De AS* 140) ontbreken.

Baalprodukties presenteerde in Gent een splinternieuwe uitgave die gezien mag worden. Dit *Weg met het Empire!* richt de schijnwerper op de radicale actiebewegingen die in de jaren '90 in Engeland krachtig opleefden. Een van de aanjagers van dit verzet was het Britse Earth First! Directe actie op uiteenlopende gebieden – van strijd tegen wegenbouw, bio-industrie, gentech en vossenjacht tot solidariteitsacties met het verzet van kleine boeren, gedetineerden en immigranten – passeert de revue. Toch biedt dit boek méér dan een caleidoscopisch overzicht van acties, want er wordt wel degelijk aandacht besteed aan analyses en strategieën. Als bijlage bevat het boek een geschiedenis van Groen Front!.

Trouwe lezers weten dat ik de Engelse anarchist Colin Ward (geb. 1924) een warm hart toedraag. Vandaar dat ik blij was met *Talking Anarchy*, een in boekvorm gegoten gesprek van David Goodway met Ward over zijn boeken waarvan *Anarchy in Action* (Nederlandse vertaling 1975) het bekendst geworden is, over zijn redactionele werk voor libertaire bladen als *Anarchy* en *Freedom* en ook over zijn journalistieke werk voor week- en vakbladen, onder meer op het terrein van bouwen en wonen. Uit het prettig lezende interview komen we te weten dat Ward denkt dat een anarchistische samenleving niet praktisch te realiseren is en dat hij graag een boek over federalisme zou schrijven als hij daarvan zoveel wist als AS-redacteur Thom Holterman. Waarvan acte! Inmiddels publiceerde Oxford University Press zijn *Anarchism: A Very Short Introduction*, waarin Ward zijn pragmatisme trouw blijft ("een ver verwijderd doel draait op deceptie uit").

Aanbevolen voor geïnteresseerden in media is de omvangrijke studie die *Graswurzelrevolution*-redacteur Bernd Drücke aan de libertaire pers in Duitsland wijdde. De vele illustraties maken het lezen ervan tot een plezier. We lezen dat er in de onderzochte periode 1985-1995 bijna 500 anarchistisch getinte bladen verschenen, uiteenlopend van theoretische tijdschriften als *GWR*, *Schwarzer faden* en *Die Aktion* tot fanzines, stadskranten en bladen van en voor krakers, studerenden en punkers. Het boek biedt een kijk op een bont palet van libertaire, autonome en alternatieve levensstijlen, heeft een uitgebreid notenapparaat en is momenteel goedkoop leverbaar. (HR)

Nico Jassies, Marinus van der Lubbe et l'incendie du Reichstag; Editions Antisociales, Parijs 2004; 188 pag.; 8,- euro (verkrijgbaar bij onder andere IISG, Fort van Sjakoo en Rosa).

Weg met het Empire! Laat de lente komen!; Baalprodukties, Sittard 2005; geïll.; 191 pag.; 10,- euro.

Colin Ward and David Goodway, Talking Anarchy; Five Leaves Publications (PO Box 81), Nottingham 2003; 149 pag.; 7,- euro (www.fiveleaves.co.uk).

Bernd Drücke, Zwischen Schreibtisch und Straßenschlacht. Anarchismus und libertäre Presse in Ost- und Westdeutschland; Verlag Klemm & Oelschläger, Ulm 1998; geïll.; 640 pag.; 12,- euro (Klemm-Benz@t-online.de / tel. 0731-385136).

BIJ DE ILLUSTRATIES

De tekening op de omslag van dit nummer is van de Duitse beeldend kunstenaar en politiek activist Franz Holß (1906-1957). Deze lino sierde oorspronkelijk de in juni 1938 door het Internationaal Solidariteits Fonds uitgegeven brochure *Stalin-terreur in Spanje* van Katja Landau. Holß publiceerde tevens diverse politieke lino's en prenten over de burgeroorlog in Spanje voor bladen als *De Rode October* en *De Nieuwe Fakkel* van de RSAP van Henk Sneevliet, een revolutionair-socialistische partij die te vergelijken was met de POUM in Spanje. De tekeningen zijn ontleend aan de door Dick de Winter verzorgde uitgave van Holß' boek (Papieren Tijger 2001). Zie daarvoor *De AS* 137.

Beste lezer(es),

* Gelukkig hebben vele lezers positief gereageerd op onze financiële noodkreet in het vorige nummer. Niettemin is De AS nog niet geheel uit de gevarenzone: blijf dus doneren (Steunfonds De AS in Moerkapelle, girorekening 4460315) en betaal per omgaande uw abonnement! Alvast dank.
* AS 147 over Jazz blijft een succes. Op de A-boekenbeurs in Gent verkochten we flink wat exemplaren. Ook naar het recent verschenen Elfde Jaarboek Anarchisme/De AS 148/149 was opvallend vaak vraag.
* Kort voor het afsluiten van dit nummer bereikte ons het overlijdensbericht van historicus (én AS-lezer!) Ger Harmsen. Hij werd 82 jaar. In De AS 151 (thema: anarchisten in Nederland 1940-1945) dat in september verschijnt, besteden we aandacht aan zijn betekenis voor wetenschap en (linkse) politiek.
* We wijzen nog eens op de speciale Aanbiedingen van afgeprijsde boeken van andere uitgeverijen (elders in dit infokatern). Daarnaast zijn er alle afleveringen van De AS en eigen uitgaven die extra goedkoop besteld kunnen worden als gebruik wordt gemaakt van één of meer van onderstaande aanbiedingen:
AANBIEDING 1: dit pakket inclusief verzendkosten omvat alle tot nog toe verschenen nummers (origineel dan wel herdruk) plus het in 1994 apart verschenen Eerste Jaarboek Anarchisme alsmede de onmisbare Bibliografie van 26 jaargangen van *De AS* voor 100 euro.
AANBIEDING 2: voor 40 euro (inclusief verzendkosten) sturen we alle nog leverbare originele nummers van *De AS* (zie het overzicht elders in dit infokatern).
AANBIEDING 3: met uitzondering van het Eerste Jaarboek Anarchisme en de Bibliografie sturen we alle boeken en brochures die *De AS* inmiddels heeft uitgebracht (zie het overzicht van de Uitgaven De AS elders in dit infokatern) inclusief verzendkosten toe voor 45 euro.
AANBIEDING 4: alle uitgaven zoals genoemd in aanbieding 3 plus het Eerste Jaarboek Anarchisme en de Bibliografie inclusief verzendkosten voor slechts 52 euro.
Vanzelfsprekend gelden alle aanbiedingen zolang de voorraad strekt. Bestellen via postbanknummer 4460315 van De AS, postbus 43, 2750 AA Moerkapelle met vermelding van de gewenste aanbieding(en).

Redactie en administratie *De AS*

LOSSE EXEMPLAREN

Zolang de voorraad strekt zijn tegen gereduceerde prijs losse exemplaren verkrijgbaar van een groot aantal eerder verschenen *afleveringen* van De AS. Men kan deze nummers bestellen door storting/overmaking van 2,25 euro per exemplaar (inclusief verzendkosten) op postgiro 4460315 van De AS, postbus 43, 2750 AA Moerkapelle. In verband met de verzendkosten moet voor tenminste 6,75 euro besteld worden!
Leverbaar zijn de volgende afleveringen: nr. 38 (Bedrog van het kapitaal), nr. 41 (Gezondheidszorg), nr. 42/43 (Proudhon), nr. 44/45 (Onkruit & Antimilitarisme), nr. 46 (USA), nr. 47 (Geweld), nr. 55/56 (Politieke vorming), nr. 59/60 (Anarchistische perspectieven), nr. 61 (Marx), nr. 64 (De crisis), nr. 65 (Nationalisme & bevrijdingsbewegingen), nr. 66 (Een libertaire staat?), nr. 67 (Arbeidsethos), nr. 68 (Anarchisme & utopie), nr. 69 (Nieuwe sociale bewegingen), nr. 70 (Clara Wichmann), nr. 71 (Staatskunst of straatcultuur), nr. 72 (Eigendom), nr. 73 (Technologie), nr. 74 (Spanje 1936-1986), nr. 75 (Macht), nr. 77 (De verwording van rechts), nr. 78 (Max Stirner), nr. 79 (Musica Anarchica), nr. 80 (Berlijn), nr. 81 (Onderdak), nr. 82 (Tegenethiek), nr. 84 (Oost-Europa), nr. 86 (Literatuur), nr. 87 (Domela Nieuwenhuis), nr. 88 (De staat van de ecologie), nr. 89 (Onder anarchisten), nr. 90 (De verlokking van rechts), nr. 91 (Murray Bookchin), nr. 92 (Menselijke natuur en anarchisme), nr. 93 (Stad, straat, federatie), nr. 94 (Het labyrint van de vrijheid), nr. 95 (Christen-anarchisme), nr. 96 (Buitenstaanders over anarchisme), nr. 97 (Israël), nr. 98 (Transport), nr. 99 (Sarajevo), nr. 100 (Beeldvorming), nr. 101 (Media), nr. 102 (Nederland immigratieland), nr. 103 (William Godwin), nr. 104/105 (België), nr. 106 (Economie), nr. 107 (Politiek), nr. 111 (Voorheen Sovjetunie), nr. 113 (Gustav Landauer), nr. 114 (Poëzie als ordeverstoring), nr. 115 (Latijns Amerika), nr. 117 (Domela als internationale figuur), nr. 118 (Italië), nr. 121 (Leren), nr. 124 (Dieren), nr. 125 (Disciplinering), nr. 128 (Armoede), nr. 129 (Frankrijk), nr. 132 (Afrika), nr. 133 (Techn@), nr. 136 (Tolerantie), nr. 137 (Globaal), nr. 140 (Dood), nr. 141 (Boeken), nr. 142 (Tiende Jaarboek Anarchisme), nr. 143 (Erich Mühsam), nr. 144 (De staat van de staat), nr. 145 (Atalanta), nr. 146 (Ivan Illich), nr. 147 (Jazz).
Sommige originele afleveringen, met name dubbelnummers, kosten 4,50 euro per stuk. Het betreft: nr. 109/110 (De bevrijding van het anarchisme), nr. 112 (Tweede Jaarboek Anarchisme), nr. 116 (Derde Jaarboek Anarchisme), nr. 119/120 (Vierde Jaarboek Anarchisme), nr. 122/123 (Vijfde Jaarboek Anarchisme), nr. 126/127 (Zesde Jaarboek Anarchisme/Anarchisme in Nederland), nr. 130/131 (Zevende Jaarboek Anarchisme/Landbouw), nr. 134/135 (Achtste Jaarboek Anarchisme/Guy Debord en het situationisme), nr. 138/139 (Negende Jaarboek Anarchisme/De verloedering van het landschap), nr. 148/149 (Elfde Jaarboek Anarchisme/Opgesloten).
Alle inmiddels *uitverkochte afleveringen* van De AS zijn overigens *herdrukt*. Deze kosten zonder uitzondering 2,25 euro per exemplaar. Het gaat om de volgende afleveringen: nr. 1 (Syndicalisme), nr. 2 (Marxismekritiek), nr. 3 (Anarchisme vandaag), nr. 4 (Vrouwenbevrijding), nr. 5 (Zelfbeheer), nr. 6 (Registratie), nr. 7 (Energie), nr. 8 (Anarchisme & parlement), nr. 9/10 (Onderwijs, opvoeding, misvorming), nr. 11 (De vakbeweging in de krisis), nr. 12 (De Grote Depressie), nr. 13 (Terrorisme), nr. 14 (Godsdienst), nr. 15/16 (Fascisme), nr. 17 (Misdaad en straf, met teksten van Clara Wichmann), nr. 18 (Arthur Lehning), nr. 19 (Antimilitarisme), nr. 20 (Monarchie en Oranje), nr. 21/22 (Bakoenin), nr. 23 (Duitsland), nr. 24 (Anarchisme), nr. 25 (Organisatie), nr. 26 (Kiezen of delen), nr. 27 (Bouwen & wonen), nr. 28 (Kropotkin), nr. 29/30 (Veiligheid), nr. 31 (Milieu & macht), nr. 32 (Ontwikkelingshulp?), nr. 33/34 (Sexualiteit), nr. 35 (Anarchisten en de staat), nr. 36 (Europa), nr. 37 (Anarchisme en wetenschap), nr. 39/40 (Anton Constandse en het anarchisme), nr. 48 (Kunst & Anarchie), nr. 49 (Stembiljet of sociale aktie), nr. 50/51/52 (Anarchisme over de grenzen), nr. 53 (De Staat van verzorging), nr. 54 (Schijnanarchisme), nr. 57 (Tolstoj), nr. 58 (Coöperaties en collectieven), nr. 62 (Bart de Ligt), nr. 63 (Anarchie & avantgarde), nr. 76 (De sociocratie van Kees Boeke), nr. 83 (Provo), nr. 85 (Anarcha-feminisme), nr. 108 (Wim van Dooren – filosoof, humanist, anarchist). Ook voor deze herdrukte afleveringen geldt dat in verband met de verzendkosten voor tenminste 6,75 euro besteld moet worden.

UITGAVEN DE AS

De AS brengt naast het tijdschrift een serie reprints van (oudere) anarchistische pamfletten en brochures. In deze reprint-reeks van (soms curieuze) geschriften zijn verschenen:
- Anton Constandse, *Anarchisme*; een uit 1930 daterende, 14 p. omvattende beschouwing die bij Constandse's eigen uitgeverij de Albatros verscheen (001);
- R. Tamminga, *Theorie en praktijk van het nemen*; een begin deze eeuw door de schrijver in eigen beheer uitgegeven brochure van 16 p., waarin het neem- en eetrecht wordt verdedigd (002);
- Henk Eikeboom, *De anarchist en het huwelijk*; een 24 p. tellende, in 1921 bij Libertas (de drukkerij van Rijnders' Vrije Socialist) verschenen betoog van Henk Eikeboom dat veel stof deed opwaaien. Clara Wichmann sabelde Eikebooms pleidooi voor 'Stirneriaanse lustbeleving' fijntjes neer (003);

- Anton Constandse, *Heinrich Heine als dichter en denker;* een uit 1928 daterende, 48 p. tellende brochure van Constandse, opgenomen in de bundel *Groote Persoonlijkheden*, een uitgave van Orion (1928) die sindsdien nooit herdrukt is (004);
- J. Bedeaux en K.A. Fraanje, *Rhapsoden, zangen in modern gewaad;* een bundel die in 1951 verscheen bij Het Rode Boek te Rotterdam. Met een inleiding van B. Damme. 64 p. (bestelnummer: 005);
- Simon Radius, *Proudhon over kerk en samenleving;* een in 1981 bij de Vrije Gedachte verschenen essay. 42 p. (bestelnummer: 006);
- Piet Kooijman, *Heden, verleden en toekomst in zakformaat;* een reprint van de in 1935 voor het eerst verschenen brochure over de voorhoedefunctie van de gedeklasseerden ('neem en eet'), aangevuld met een herdruk van het artikel *De vooruitzichten der arbeidersbeweging* uit datzelfde jaar en een biografische schets van Piet Kooijman door Hans Ramaer. 48 p. (bestelnr.: 007);
- *Spanje 1936-1966.* Een 47 p. tellende geïllustreerde special van het anarchistisch tijdschrift De Vrije (juli 1966) met een interview met een oud-Spanjestrijder en verder bijdragen van o.a. Rudolf de Jong, Jose Peirats, Hem Day en Victor Garcia (bestelnr.: 008).

Deze reprints kan men franco per post ontvangen door storting/overmaking op postgirorekening 4460315 van De AS in Moerkapelle met vermelding van bestelnummer(s). De prijs bedraagt 3,25 euro per exemplaar. Let op: de bestelnummers 001, 002 en 003 zijn uitsluitend verkrijgbaar in één pakket, waarvoor de standaardprijs van 3,25 euro geldt. In verband met de verzendkosten moet voor tenminste 6,50 euro besteld worden.

Behalve de reprint-reeks levert De AS diverse andere eigen uitgaven, zowel herdrukken als originele uitgaven. Deze boeken en brochures zijn te bestellen door storting/overmaking op postgirorekening 4460315 van De AS te Moerkapelle. De prijzen zijn inclusief verzendkosten.

Bibliografie De AS, jaargangen 1972-1998; 105 p.; 6,90 euro.

Paul Eltzbacher, *Anarchisme;* herdruk in paperback van de Nederlandse vertaling uit 1903; 293 p.; 13,90 euro.

Eerste Jaarboek Anarchisme; in 1994 verschenen als aparte uitgave; 151 p.; 5,90 euro.

Hans Ramaer, *Het onbegrepen anarchisme.* Tekst van een lezing opgenomen in de bundel 'De Ideologieën' (Studium Generale, Utrecht 1994); 12 p.; 1,25 euro.

Hans Ramaer, *Het individualisme van Anton Constandse.* Tekst van de achtste Anton Constandselezing (1994) voor De Vrije Gedachte in brochurevorm; 22 p.; 1,90 euro.

Anton Constandse, *De zelfvernietiging van het protestantisme*, een oorspronkelijk in 1926 verschenen kritische beschouwing van de godsdienst; herdruk in paperback; VIII + 120 pag.; 6,90 euro.

Anton Constandse, *De ellende der religie;* herdruk brochure uit 1923; 20 p.; 1,25 euro.

Anton Constandse, *God is het kwaad;* herdruk brochure uit 1924; 31 p.; 1,90 euro.

Anton Constandse, *Kan er een God zijn?;* herdruk brochure uit 1927; 16 p.; 1,25 euro.

Anton Constandse, *Godsdienst is opium voor het volk;* herdruk brochure uit 1929; 15 p.; 1,25 euro.

Anton Constandse, *Nederland, God en Oranje;* herdruk van brochure uit 1932; 15 p.; 1,25 euro.

Jos van Veen, *De carrière der zeven Oranjes in de Nederlandsche gewesten 1544-1795;* oorspronkelijk in 1929 (?) door Gerhard Rijnders (Bibliotheek voor Ontspanning en Ontwikkeling te Zandvoort) uitgegeven kritische geschiedschrijving; herdruk in paperback; 190 p.; 9,50 euro.

AANBIEDINGEN

De AS presenteert diverse afgeprijsde boeken en brochures. Van sommige titels is slechts een gering aantal exemplaren voorradig, dus gelden deze aanbiedingen zo lang de voorraad strekt. De prijzen zijn inclusief verzendkosten. Bestellen via overmaken van uw betaling(en) met vermelding van titel(s) op giro 4460315 van De AS in Moerkapelle. Het betreft:

* Thom Holterman, *Recht en politieke organisatie. Een onderzoek naar convergentie in opvattingen omtrent recht en politieke organisatie bij sommige anarchisten en sommige rechtsgeleerden;* Tjeenk Willink, Zwolle 1986; 310 pag.; 14,90 euro.

* Thom Holterman en Henc van Maarseveen (ed.), *Law in anarchism;* Erasmus University, Rotterdam 1980; 177 pag.; 7,50 euro. (Een selectie van bijdragen aan het in 1979 gehouden internationale seminar anarchism & law met onder meer artikelen over Spooner, Proudhon en Kropotkin)

* Ton Geurtsen, *De fabel van het linkse ongelijk*, met libertaire teksten van Rosa Luxemburg, Anton Pannekoek, Henriëtte Roland Holst en Arthur Lehning; Rode Emma, Amsterdam 1990; 111 pag.; 7,50 euro.

* Arthur Lehning, *Lenin en de revolutie. Marxisme en anarchisme in de Russische revolutie;* Rode Emma, Amsterdam 1994; 151 pag.; 10,90 euro. Deze uitgave is een uitgebreide en geïllustreerde editie van de in 1972 bij Van Gennep verschenen Nederlandse vertaling van de oorspronkelijke Duitse artikelenserie, getiteld 'Radendemocratie of staatscommunisme'.

NIEUWE UITGAVEN JAN BÖRGER-BIBLIOTHEEK F I L O S O F I E

^^

Jan Börger:
Het spookt in de Sint Jan! De filosofische betekenis van het offer en de levenskunst.
1997, ISBN 90-76033-01-3 — 356 p. € 18,00

Wim de Lobel:
Spiritueel anarchisme - orde van zelfbeteugeling. Het universele principe - Arche anarchos estin.
Bundel, 1999, ISBN 90-76033-04-8 — geïll. 112 p. € 7,00
De eeuwige generatie. De kunst van het grote sterven.
2005, ISBN 90-76033-26-9 — geïll. 100 p. € 7,00

Hans de Heer:
Oer-informatie. Een confrontatie van de moderne natuurkunde met de filosofie van Jan Börger.
1998, ISBN 90-76033-03 — 50 p. € 4,50
Geest van Stof. De Mnemocratische Evolutie van het bewustzijnsproces.
2000, ISBN 90-76033-06-4 — 93 p. € 7,00
Het Ik. Splijtzwam van de Geest.
2002, ISBN 90-76033-14-5 — 56 p. € 4,50
(Werd voorgedragen voor de Socrates Wisselbeker 2002)

Ida Lamers-Versteeg:
Kosmotheoros, en het onbegrensd begrensde. Geschiedenis van het denken.
Doctoraal-scriptie (1989 bewerkt).
2002, ISBN 90-76033-15-3 — geïll. 196 p. € 11,50

Peter Dembski:
Het anarchistische principe.
Anarchos - Aanvangsloos. — 2003, geïll. 16 p. € 1,50
Met notenapparaat
(Uit het Duits vertaald door Ida Lamers-Versteeg)
Duitstalige uitgave — 2004, geïll. 15 p. € 1,50

Michiel Wielema:
Ketters en verlichters. De invloed van het spinozisme en wolffianisme op de verlichting in gereformeerd Nederland.
Academisch proefschrift (1999) Ringband A-4
2000, ISBN 90-76033-05-6 — geïll. 196 p. € 18,00

Tevens leverbaar - Siebe Thissen:
De spinozisten. Wijsgerige beweging in Nederland.
Academisch proefschrift
2000 ISBN 90-12-08705-8 — geïll. 334 p. € 18,00

Bestellingen:
Door storting op postgiro 77 0 36
Jan Börger-Bibliotheek Postbus 43, 2750 AA MOERKAPELLE.
Ook te bestellen via onze website:http://www.ibizweb.nl/borger
E-mail: wimdelobel@planet.nl
(Vanwege portokosten minimaal voor € 6,00 bestellen)

Prijs van dit nummer *4,50 euro*